Мусакожоев Ш.,
Аджимидинов Н.

Экономикага киришүү

9

УДК 373.167.1
ББК 65 Я 721
М 91

Кыргыз Республикасынын Билим берүү, илим жана жаштар саясаты министрлигинин 2006-жылдын 20-январындагы, № 37/1 буйругу менен бекитилген окуу программасына ылайык жазылган.

РЕЦЕНЗИЯЛАГАНДАР:

Кудабаев Зарылбек Исалыевич – экономика илимдеринин доктору, профессор.
Темиралиев Өмүрбек Асанбекович – Бишкектеги SOS Герман Гмайнер мектебинин экономика сабагынын мугалими.

М91 **Мусакожоев Ш., Аджимидинов Н.Б. Экономикага киришүү:** Окуу китеби. Орто мектептердин 9-класстары үчүн. Б.: – 2009, 128 б.

ISBN 9967-23-291-9

Бул окуу китебинде экономиканын мааниси, экономикалык система жана экономикалык өнүгүү маселелери берилип, дүйнөлүк жана Кыргызстандык экономикалык ойчулдар тарыхынан маалымат келтирилди.

М 4306022200-06

УДК 373.167.1
ББК 65 Я 721

ISBN 9967-23-291-9

© Мусакожоев Ш. Аджимидинов Н.Б., 2009

© КР Билим берүү жана илим министрлиги, 2009

© Материалдарды топтоп түзүү, сүрөттөр, жасалгалоо «Aditi» БҮ, 2009

КИРИШҮҮ

Бул сабак окуучулардын жалпы экономика боюнча түшүнүк алып, Кыргызстанда жүргүзүлүп жаткан экономикалык иш-чараларга өз алдынча баа бере билүүсүнө багытталган.

Окуу материалдары окуучуларды эркин ой жүгүртүп изденүүгө, экономикалык проблемаларды чечүүнүн жолун табууга умтулууга үйрөтүүгө тийиш. Ошондуктан окуу китеби экономика дегенибиз эмне, аны эмне үчүн окуп-үйрөнүү керек, азыркы кыргыз экономикалык системасы кайсы типке таандык, мүнөзү кандай? – деген суроолорго жооп берүү менен башталат.

Мында: чектелгендик жана тандап алуу; өндүрүш жана анын факторлору, өндүрүштүк мүмкүнчүлүктүн чектери; **«Эмне»** өндүрүү, **«Кандай»** өндүрүү жана **«Ким үчүн»** өндүрүү керек деген маселелер өзгөчө маанилүү болуп саналат.

Ошону менен катар экономикалык системанын маңызы, анын түрлөрү, агенттери (үй чарбасы, фирмалар менен өкмөт ортосундагы катнаштар), Кыргызстандын экономикалык системасынын аныктамасы, анын негизги принциптери жана максаты берилет.

Андан кийин экономикалык өсүштүн маселелери, тактап айтканда, экономикалык өнүгүү аныктамасы, экономикалык өсүштүн циклдери, инфляция менен баанын, жумушсуздук менен эркин ишкердүүлүктүн катнаштары каралуусу керек.

Бул бөлүм дүйнөдөгү жана Кыргызстандагы экономикалык ойчулдар тарыхынан баян берүү менен аяктайт. Жогорку маселелерди камтыган бул окуу китеби тогузунчу класс үчүн арналып, «Экономикага киришүү» деп аталат.

Кылымдар алмашып, биздин коомдун маңызы, анын экономикалык түзүлүшү өзгөрүп жаткан учур. Ушундай шартта жашоонун негизи болгон экономиканы баарыбыз окуп-үйрөнүүгө тийишпиз.

Урматтуу окуучу!

Бул сабак сен үчүн жаңы дүйнөгө дагы бир саякат. Турмушуңда экономиканын толгон жагымдуу жана жагымсыз көрүнүштөрүнө кездешесиң. Аларга маалыматтуу, туура жана так жооп табышына бул китеп сага көмөк болуп, жардам беришине тилектешпиз.

Жолуң ачылып, ийгилик жолдосун!

Ошская обл.
Средняя школа
ИНН 4160 200010150
200 г.
№ 266

§ 1. ЭКОНОМИКА ДЕГЕНИБИЗ ЭМНЕ? ЭКОНОМИКАНЫ ОКУП-ҮЙРӨНҮҮНҮН ЗАРЫЛЧЫЛЫГЫ

Кыргыз эли азыркы учурда өзүнүн экономикасынын эң катаал учурун башынан өткөрүп жаткан кези. Экономикабыздын мындай абалы көп кырдаалдар менен мүнөздөлөт. Алардын негизгиси биздин коомдук системабыздын жаңырышында турат. Буга чейин биз социалисттик коомдук системаны курганбыз. Узак убакыт бою социализм менен капитализм ортосунда саясий жана чарбалык күрөш жүрүп келди. Азыркы мезгилде бул эки системанын өнүгүшү өз ара кошула турган сызыкчага айланып, «бир мүнөздүү дүйнөгө» багыт алды. Бул сызыкча «конвергенттүү сызыкча» деп аталып, аны негиздеген теориялык божомол чындыкка чыкты.

Демек, биз азыр куруп жаткан коомдук жаңы системаны **«конвергенттик коом»** деп атасак туура болор эле. Себеби бул система социализмдин да, капитализмдин да чарба жүргүзүүдөгү жакшы жактарын камтып, бүткүл дүйнөдөгү элдин көз карашын бир багыттагы коомдук системага бурду.

Ушундай учурда, «экономика дегенибиз эмне»? – деген суроого туура жооп табышыбыз биздин жаңы коомдук түзүлүшүбүздүн натыйжалуу өнүгүшүнө чоң көмөк берет.

Гректин улуу ойчулу Аристотель (б.з.ч. III к.) илимге «ойкономия» (грекче «ойкос» – үй-чарба, «номос» – илим) деген терминди киргизген. Кийин андан «экономика» деген түшүнүк пайда болду.

Азыркы мезгилде «экономика» деген сөз бир топ мааниге ээ болушу мүмкүн:

– жеке адамдын экономикасы;
– үй-бүлөнүн экономикасы;
– мамлекеттин экономикасы;
– тармактардын экономикасы;
– экономикалык теория ж.б.

Окуу куралдарында экономиканы ар түрлүү мүнөздөп жүрүшөт. Мисалы:

экономика – адамдардын өндүрүш, керектөө жана бөлүштүрүү тармагындагы жалпы мамилелеринин жыйындысы;

экономика – бул адамдардын коомдогу чарбалык ишкердүүлүгүнө байланышкан өндүрүштүк мамилелер (мис.: рыноктук, пландуу ж.б. экономика);

экономика – региондордун, мамлекеттердин өз ара экономикалык кызматташтыгы (мис.: Ош облусу, Бишкек шаары, Кыргызстан жана Казакстандын кызматташтыгы);

экономика – коомдо түзүлгөн эл чарба тармактарын изилдеген илим (мис.: өнөр жай, айыл чарба, транспорт, курулуш ж.б. экономикасы);

экономика – бул адамдардын жана коомдун керектөөлөрүн канааттандыруу үчүн, турмуш жыргалчылыктарын өндүрүү жана камсыз кылуу системасы.

Экономисттер эмне иш кылышат? Экономисттер ар бир коомдун же улуттардын тарыхый өнүгүшүндөгү тандоо жана чектөө проблемалары боюнча иш жүргүзүшөт. Азыркы экономика илиминин негизи өткөн кылымдарда башталган. Ошондон бери экономисттер айрым адамдар, ишканалар жана бүткүл өлкө үчүн оорчулук келтирбеген экономикалык ресурстарды колдонууну окуп-үйрөнүү жана түшүндүрүү методдорун иштеп чыгышкан. Экономисттердин жардамы менен чоң корпорациялар жумушчуларды, жабдууларды, шаймандарды, имараттарды ж.б. ресурстарды пайдалануунун натыйжалуу методдорун табууга аракеттенишет жана өздөрүнүн абалын ошол экономисттер аркылуу билип турушат. Биздин өкмөтүбүз мындай проблемаларды окуп-үйрөнүшкөн жана аларды чечүү жолдорун көрсөтүшкөн экономисттерге да эмгек акыларын жакшы төлөшөт.

Экономисттер үчүн эки дүйнө бар:

«Азыркы» жана «Болочок»

«Азыркы дүйнөнү» – түшүндүрүүчү, негизги экономикалык принциптерди жана моделдерди экономисттер толук иштеп чыгышкан (жалпысынан бул маселе боюнча алардын пикири бирдей).

Ал эми «Болочок дүйнөнү» божомолдоодо алардын ой-пикирлери ар башкача. Ар түркүн пикирдин болушу алар пайдаланган моделдеринен келип чыгат.

Экономикалык модель – бул жөнөкөйлөштүрүлгөн туюнтма, диаграмма же формула. Казакстандагы түшүмдүн бир бөлүгүн үшүк алып кеткенден кийин Кыргызстандагы эгиндин баасын божомолдоо үчүн, мисалы, экономисттер суроо-талап жана сунуш мыйзамын, анын жөнөкөй экономикалык моделдерин колдоно алышат. Баанын жогорулашын эч ким талашпайт, бирок так божомолдоо, эгиндин баасы канча сомго көтөрүлөрүн так айтуу колдонулган моделдин сапатына жараша болот.

Бул «экономика» курсун окуп бүткөнчө, силер экономикадагы өзгөрүштөрдү түшүнүү жана талдоо үчүн пайдаланылуучу бир канча моделдер менен таанышасыңар. Бирок көпчүлук учурларда экономикалык проблемалар жалаң эле теория жана моделдердин жардамы менен чечилбестен, саясий себептерди, ар бир адамдын ой-пикирин жана баалуу сунуштарын эске алууну да талап кылат. Мисалы, жаштардын арасындагы жумушсуздукту азайтуу үчүн эмнелер жасалышы керек? – деген суроону алалы. Жумушсуздук – бул терс көрүнүш экендигинде бардык экономисттер бирдей пикирде. Ошол эле учурда, бул маселени чечүү үчүн кээ бирөө өкмөт тарабынан өспүрүмдөр үчүн жумуш орундарынын түзүлүшү керектигин сунуш кылса, башкалары ишкерлерге бирдей эле жумуш оруну үчүн жогорку адистиктеги жумушчуларга караганда өспүрүмдөргө аз акы төлөөгө уруксат берилсе, проблема чечилет дешет.

Жаштардын жумушсуздук проблемасын силер кандай чечтиңер? Минималдуу эмгек акысын өзгөрттүңөрбү? Же «үйрөнчүк балдарга атайын эмгек акыны» киргиздиңерби? Өспүрүмдөрдү ишке кабыл алуучу фирмаларга атайын жеңилдиктер бердиңерби? «Мамлекеттик жаштар кызматын» түздүңөрбү? Бул варианттардын жакшы жана жаман жактарын талдоого алгыла да, өзүңөрчө бир жыйынтыкка келгиле. Бул силердин да жарандык милдетиңер!

МИКРОЭКОНОМИКА ЖАНА МАКРОЭКОНОМИКА

Экономика илиминде жана сабагында эки ыкма бар. Бирөө макроыкма, экинчиси – микро. Макроэкономика – бүткүл улуттук чарба жөнүндөгү илим. Микроэкономика – керектөөчүлөр жана фирмалар жөнүндөгү илим. Норвегия окумуштуусу Рагнар Фриш бул түшүнүктөрдү дүйнөдө биринчи жолу 1933-жылы пайдаланган.

МАКРОЭКОНОМИКА

МИКРОЭКОНОМИКА

Макроэкономика – улуттук экономика кандай өнүгүп жатат деген маселелерди окуп-үйрөтөт. Ал өндүрүлгөн продуктулардын көлөмү кандай, жалпы киреше канча экендигин аныктайт. Ал ишке тартылуунун жогорулашы, товарлардын жана кызмат өтөөлөрдүн көбөйүшү сыяктуу маселелердин чечилишин изилдейт.

Микроэкономика болсо, кайсы бир адамдардын, ишканалардын жана коомдун тандоосуна таасир эткен себеп, натыйжа байланыштарын изилдейт. Ал чектелүүчүлүк, тандоо жана альтернативдүү нарк, ошондой эле өндүрүп чыгаруу жана керектөө сыяктуу түшүнүктөр менен иш жүргүзөт. Ал бааны эсептөөгө жана анын ишкердүүлүккө тийгизген таасирине принциптүү маани берет.

«Мен эмне үчүн экономиканы окуп үйрөнүшүм керек?» – деген суроо бүгүн чоң-кичине дебей, ар бир адамдын алдында турууга тийиш. Анын көп себептери бар. Биринчи себеби – силер инсан катары, өз өлкөңдүн жараны катары, өзүңөр жашап жаткан коомчулуктун алдында милдеттүүсүңөр. Экинчи себеби – силер акча таап, үй-бүлө күтүп, татыктуу турмушта жашоону камсыз кылууга милдеттүүсүңөр.

Эми түшүнүктүү болуш үчүн, экинчи себепти карайлы. Адамдын күндөлүк турмушунда тамак-аш, үй-жай, кийим-кече менен камсыз болушу, акыры келип, экономикалык күчтөрдүн таасири менен аныкталат. Экономиканы окуп-үйрөнүү – бул күчтөрдү жакшы өздөштүрүүгө жана базар системасынын шартында татыктуу жашооңорго мүмкүнчүлүк түзөт. Экономикалык күчтөр ошондой эле бизнес дүйнөсүндөгү чечимдерге да зор таасирин тийгизет. Чындыгында, «экономика – бул адамдар жашоо-турмушуна кантип акча табышы керек экендиги жөнүндөгү окуу» – деген сөз бар, эл арасындагы кеңири таралган бул түшүнүктү да туура десек болот. Айрыкча жаштар, өздөрүнүн ишин ачууда, бул чындыкты канчалык жакшы түшүнүшсө, анын илимий негиздерин канчалык жакшы өздөштүрүшсө, турмушунда ошончолук зор ийгиликке жете алышат.

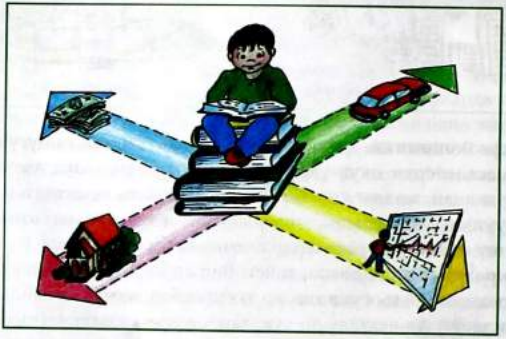

Экономиканы окуп-үйрөнүү, ошондой эле, демократиялуу өлкөнүн жарандарынын өз мүмкүнчүлүктөрүн ийгиликтүү ишке ашыруусуна жардам берет. Мамлекеттик чиновниктер же диктаторлор контролдогон башка өлкөлөрдөн айырмаланып, биздин өлкөбүз өзүнүн жарандарын өлкөнү башкарууга тартып, анын кыйынчылыгын жана жыргалчылыгын тең бөлүштүрөт. Шайлоочу катарында, көпчүлүк маселелер боюнча биздин адамдарыбыз өз ойлорун ачык айтууга тийиш. Экономиканы үйрөнүү бул маселелерди билгичтик менен чечүүгө жардам берет.

§ 2. ЧЕКТЕЛГЕНДИК ЖАНА ТАНДАП АЛУУ МАСЕЛЕЛЕРИ

Чектелгендик. Адам эмнени кааласа, ошонун баарына эле ээ боло бербестигин жакшы түшүнөбүз. Муну биз дүкөнгө кирген сайын учуратабыз. Каалаган 20 же 30 буюмдун ичинен бирөөнү же экөөнү гана тандап алуу мүмкүнчүлүгүнө ээ болобуз. Ошентип, ар бир адам өз турмушунда дайыма тандап алууга мажбур жана милдеттүү.

Чоң ийгиликке жетишкен бизнесмен же спорт жылдыздары да тандап алуу проблемаларына такай кабылышат. Биз сыяктуу эле алар да өздөрү каалаган буюмдардын бардыгын сатып ала алышпайт.

Ошондой эле өкмөт да баарын сатып ала албайт. «Салык төлөөчүлөрдүн акчасын кандайча чыгымдоо керек?»- деген маселенин тегерегинде жылыга биздин Жогорку Кеңеште кызуу талаштар жүрөт. Жеке адам да, коомчулук да каалаган нерсенин баарына жете албайт. Жөнөкөй сөз менен айтканда, баарыбызга биз каалаган көп буюмдар жете бербейт. Экономисттер айткандай, адамзаттын материалдык керектөөлөрүнүн ар түрдүүлүгү чексиз.

Керектөөчүлөр – булар товарларды жана кызмат көрсөтүүлөрдү жеке өзүнүн талабын канааттандырууга пайдаланган кишилер, ишканалар. Бардык керектөөчүлөрдүн өздөрүнүн үй-чарбасы (чакан бизнеси) бар. Демек, «керектөөчү үй-чарба» деген түшүнүк Кыргыз Республикасында жашоочу ар бир адамга тиешелүү.

Бул керектөөлөрдү канааттандыруучу ресурстардын көлөмү чектелүү. Качан бул чекке (же лимитке) жеткенде, өндүрүштүн көлөмүн да арттырууга болбойт. Башкача айтканда, улуттук ресурстарды (бардык заводдор, дыйкан чарбалар, фермерлер жана аларда иштеген адамдар) толук пайдаланганда, кандайдыр дагы бир продуктуну чыгаруунун жалгыз жолу – экинчи продуктунун чыгарылышын кыскартуу же токтотуу болуп эсептелет.

Айтылгандарды жыйынтыктайлы. Адамдардын керектөөсү чексиз, аларды канааттандыруу үчүн керектүү ресурстар чектелүү. Башкача айтканда, ар бир коом бир эле проблема менен алек болушат – бул чектелген мүмкүнчүлүк проблемасы.

Тандап алуу проблемасы жана альтернативдүү нарк

Сиз компьютериңизге түстүү принтер алууга акча топтоону чечтиңиз дейли. Акча чогултуп бүткөнчө, сиз видео сюжет тартууга кызыгып калдыңыз жана бир видеокамера алууга каршы эмессиз.

Мына ошентип, чектелүү ресурстарды акыл-эстүү пайдалануу үчүн алгылыктуу тандоо ар дайым керек экендигин түшүндүк. Экономисттер буга окшогон чечимдерди тандоонун жана талкуулоонун атайын жолдорун иштеп чыккан. Ар бир тандоонун пайдасы жана чыгымы болгондуктан, экономисттер ыңгайлуу жана тез талдоо үчүн маржиналдык чыгымга жана маржиналдык пайдага көңүл бөлүүнү сунуш кылышат. "Маржиналдык" деген сөз сиздин жөнөкөй эле, дагы бир кийинки товарды пайдалануу жөнүндөгү чечимиңизден келип чыккан кошумча чыгымды же пайданы билдирет.

Сиз же принтер, же видеокамера гана ала аласыз. Бирок экөөнү тең эмес. Ошентип, сиз тандоо алдында турасыз.

Экономисттер мындай абалды альтернативдүү нарк аркылуу чечишет.

Альтернативдүү нарк – силер ала турган буюмдун башка бир буюм аркылуу өлчөнө турган баасы. Ошентип, бул мисалда принтер үчүн альтернативдүү нарк видеокамеранын баасына барабар. Ишкер адамдар да тандоо проблемасына жана альтернативдүү наркка туш келишет. Айрым жарандар жана ишканалар сыяктуу, өкмөт да альтернативдүү наркты эске алууга мажбур болот. Мисалы, куралдуу күчкө болгон заказдарды кыскартуу менен өкмөт жолго кеткен каражаттардын көбөйүшүн тандап алат. Жолдорду кеңейтүүгө альтернативдүү нарк, кубаттуу аскер күчү болот.

Ошентип, экономика: чектелгендик жана тандап алуу жөнүндөгү илим. Чексиз керектөөбүз толук канааттандырылбагандан кийин, ар

бир адам, фирма же мамлекет өз керектөөлөрүн тандап алууга мажбур болушат. Мында алар аз каражат чыгымдап, көбүрөөк натыйжага жетүү үчүн үнөмдөөгө аракет кылышат. Буларды эске алуу менен биз экономиканы – керектөөлөрдү канааттандыруу үчүн чектелген ресурстар шартында адамдын тандап алуусун талдаган коомдук илим деп аныктоого болот.

Тандоо зарылчылыгы биздин киреше жана кредит алуу мүмкүнчүлүгүбүз менен аныкталат. Ар бир үй-бүлө өзүнүн жашоошартын кирешесинин көлөмү, сактоо каражатынын, карыз алуунун өлчөмү менен ченешет. Ошондой эле ишканалар да өндүрүштүн келечегин өздөрүнүн кирешеси, чогулган каражаттары жана кредит алуу жөндөмдүүлүгү менен, ал эми мамлекет болсо – салык салуу жана кредит алуу менен ченешет. Кирешелер, салыктар жана кредиттер элге, мекемелерге жана мамлекетке товарларды – буюмдарды сатып алууга жана элди кызмат менен камсыздоого мүмкүнчүлүк берет.

Ошентип, ар бирибиз дуушар болуучу проблема мында турат: керектөөчү товарлардын бир тобун тандасак, экинчи тобун кыскартууга туура келет.

§ 3. ӨНДҮРҮШ РЕСУРСТАРЫ ЖАНА ФАКТОРЛОРУ. ӨНДҮРҮШТҮН МҮМКҮНЧҮЛҮГҮНҮН ЧЕКТЕРИ

Өндүрүш (материалдык) – бул материалдык байлыкты жаратуу процесси; адам жашоосунун табигый шарты жана башка ишаракеттеринин материалдык негизи. Өндүрүштүн эки жагы бар: өндүргүч күчтөр менен өндүрүш мамилелери. Алар бирдикте өндүрүш ыгын түзөт. Ал өндүрүш ыгы ошол коомдун мүнөзүн аныктайт.

Товарларды чыгарууга жана кызмат өтөөгө катышкан ресурстарды өндүрүш факторлору деп аташат.

Аларга жаратылыш ресурстары, адам ресурстары жана ишкердик кирет. Системада ар бир фактордун өз орду жана өзүнүн конкреттүү функциясы (милдети) бар. Биздин өлкөбүздүн экономикалык системасында кызмат өтөөгө өндүрүш факторлорун киргизген же пайдаланган адамдар, эмгегинин акыбетин кайтарып алууга же сыйланууга акылуу. Бул төлөмдөр кайра жумшалуучу киреше катары экономиканын кыймылдаткычына күйүүчү отун сыяктуу кызмат кылат.

Жаратылыш ресурстары же «Жер»

Жаратылыш ресурстары – товарларды өндүргөндө жана кызмат өтөөлөрдө колдонулуучу табигый байлык. Буларга жандуу жаратылыш, минералдык жана токой ресурстары, ошондой эле биз дем алып жаткан аба, ичип жаткан суу сыяктуу нерселер кирет. Кыргызстан жаратылыш ресурстарына бир топ бай. Жаратылыш ресурстарын өндүрүш фактору катарында кароодо, экономисттер көбүнчө «Жер» терминин колдонушат.

■ Жерди пайдалангандыгы үчүн төлөгөн баа рента деп аталат. Ким жер ээси болсо, рента ошонун кирешеси.

Адам ресурстары же «Эмгек»

Өндүрүш процессинде адамдар короткон акыл жана кара күч аракеттерин экономисттер эмгек деп аташат.

■ Эмгек үчүн төлөнгөн баа аткарылган иш үчүн төлөө же эмгек акысы – деп аталат.

Капитал

Физикалык капиталды (же экономисттер айткандай, жөн гана капиталды) товарларды өндүрүп чыгаруу үчүн, кызмат өтөө үчүн адамдар өздөрү түзүшөт. Ишканалар, машиналар жана аспаптар капиталдык ресурстар болуп саналат, анткени алар башка товарларды өндүрүүгө жана кызмат көрсөтүүлөр үчүн колдонулат. Ошондой эле газ өткөргүч тармак да капиталдык ресурс болуп эсептелет, анткени алар аркылуу газды сарп кылуучу станцияларга газ жеткирилет. Бизнесмендер тарабынан заводду, машиналарды жана башка ушуга окшогон өндүрүш ресурстарын сатып алууга жумшалган акча көбүнчө «капитал» деп аталат.

■ Бирөөнүн акчасын же капиталын пайдалангандыгы үчүн төлөө – процент деп аталат.

Ишкердүүлүк

«Эмгек» жана «Ишкердүүлүк» бири-бирине өтө жакын түшүнүктөр. «Ишкердүүлүк» деп, товар өндүрүүчү жана көмөк көрсөтүүчү бардык фирмалар үчүн зарыл болгон башкаруу жана уюштуруу ыкмаларын түшүнөбүз. Ишкер адам бардык аталган үч өндүрүш факторлорун пайдаланат. Иш ийгиликтүү болсо, пайда табат, тескерисинче болсо – чыгымга учурайт.

Эгерде жер, эмгек жана капитал ээлерине тиешелүү төлөмдөрдү төлөгөндөн кийин акча каражаттары калса, бизнеске өз идеясы, аракети жана тобокелге салып барганы үчүн, ишкер адам пайда табат.

Өндүрүштүк мүмкүнчүлүктүн чектери

Тандап алуунун натыйжалуулугун өндүрүштүк мүмкүнчүлүктүн чектеринен жана анын ийри сызыгынан көрүүгө болот. Мисалы, өлкөнүн экономикасы көптөгөн товарларды өндүрбөстөн, калк кеңири керектөөчү сары майды жана алдыңкы технологиянын катарына кирген өндүрүш каражаты – роботторду гана өндүрөт дейли. Буга ылайык шарттуу бир мисалды карап көрөлү. Аныкталган мезгилдин аралыгында 15 миң тонна сары май же 6 миң даана өндүрүш роботтору өндүрүлүшү мүмкүн. Өлкөдө ресурстардын чектелишине байланыштуу роботторду өндүрүү өсө турган болсо, анда сары майды өндүрүүнү кыскартууга туура келет жана тескерисинче. Аны 1- таблицадан жана 1-сүрөттөн көрүүгө болот.

1-таблица

ӨНДҮРҮШТҮН МҮМКҮНЧҮЛҮГҮ

Варианттар	Сары май (тонна)	Роботтор (даана)
1	15000	0
2	12000	2000
3	10000	3000
4	6000	5000
5	3000	5500
6	0	6000

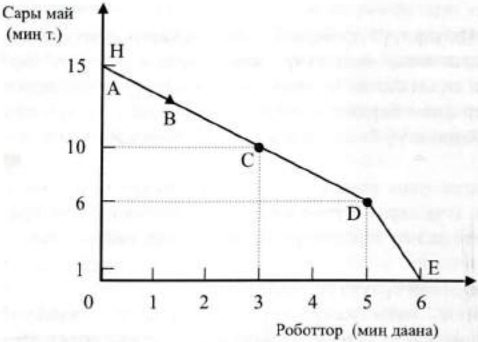

1-сүр. Өндүрүштүк мүмкүнчүлүктүн ийри сызыгы.

Бул графиктен роботторду жана сары майды максималдуу өндүрүү мүмкүнчүлүгүн көрө алабыз. Мисалы, С чекитинде 10000 тонна сары май өндүрүлсө, анда 3000 даана роботторду гана өндүрүүгө мүмкүнчүлүк болот. Эгерде роботторду 5000 даанага чейин өндүрүү талабы коюлса (D чекити), анда сары майды өндүрүүнү 6000 тоннага чейин кыскартууга туура келет. Мында өлкөдө 2000 даана кошумча роботторду өндүрүү үчүн, 4000 тонна сары майды өндүрүүдөн баш тартууга мажбур болот. Бул өкмөттүн альтернативдүү нарк концепциясын чагылдыруучу мисалы боло алат, б.а. калктын керектөөсүн түзгөн альтернативдүү наркты өнөр жайындагы алдыңкы технология болгон роботтор түзөт.

Дагы бир турмушка жакын мисалды карап өтөлү.

Кыргызстан менен Казакстандын ортосундагы эт, буудай соодасы ыңгайлуу болот.

Бул эки өлкөдө тең эт менен буудай өндүрүлөт дейли (табл. 2;3).

Казакстанда бир жумушчу шарттуу түрдө 1т эт, 20 ц буудай, ал эми Кыргызстанда – 2 т эт, же 10 ц буудай өндүрөт дейли. Казакстанда эт менен буудайды өндүрүүдө 400 миң, ал эми Кыргызстанда – 160 миң адам иштейт. Эки өлкөнүн президенттери экономикалык өнөктөштүк жана эт, буудай өндүрүүдө эмгекти натыйжалуу бөлүштүрүү жөнүндө келишимге кол коюшат.

Бул эки өлкөнүн эт менен буудай өндүрүүдөгү өндүрүштүк мүмкүнчүлүктөрүнүн ийри сызыгы кандай болот? Бул суроого жооп

бериш үчүн биз өндүрүштүк мүмкүнчүлүктүн үч ийри сызыгын түзүшүбүз керек:

1) Кыргызстан боюнча (2-сүр.);
2) Казакстан боюнча (3-сүр.);
3) Жалпы Казакстан менен Кыргызстан боюнча (4-сүр.).

2-таблица *3-таблица*

ӨНДҮРҮШТҮК МҮМКҮНЧҮЛҮКТӨР ШКАЛАСЫ:

Кыргызстанда		**Казакстанда**	
Эт мин т.	Буудай мин т.	Эт мин т.	Буудай мин т.
200	0	400	0
100	50	300	200
0	100	200	400
		100	600
		0	800

Бул маалыматтардан 1 тонна этти өндүрүүнүн альтернативдүү наркы Кыргызстан үчүн 0,5 т буудайга, ал эми Казакстанда 2,0 т буудайга барабар экени аныкталат. Демек, Кыргызстанда этти, Казакстанда буудайды өндүрүү арзанга түшөт.

2-сүр. Кыргызстандын өндүрүштүк мүмкүнчүлүктөрүнүн ийри сызыгы

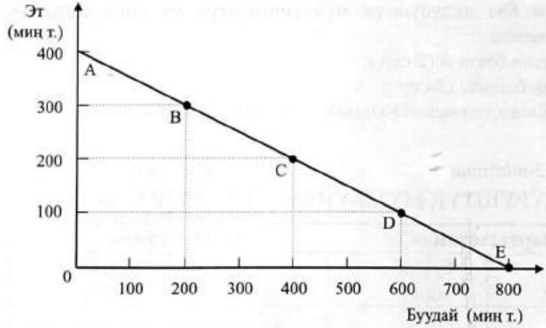

3-сүр. Казакстандын өндүрүштүк мүмкүнчүлүктөрүнүн ийри сызыгы

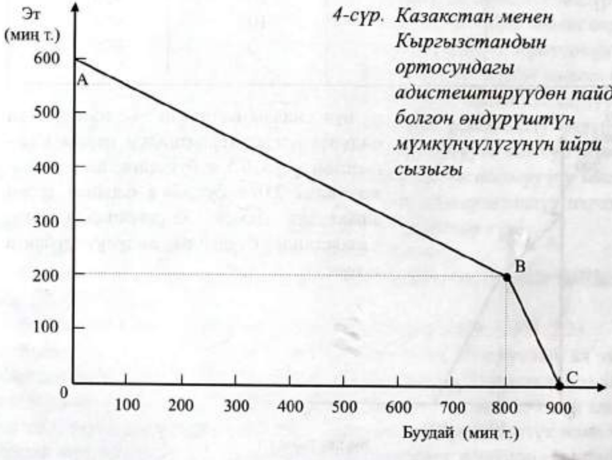

4-сүр. Казакстан менен Кыргызстандын ортосундагы адистештирүүдөн пайда болгон өндүрүштүн мүмкүнчүлүгүнүн ийри сызыгы

Жогорку сүрөттөрдөн жыйынтык чыгаруучу 4-сүрөттө **В** чекити өндүрүштүк мүмкүнчүлүктөрдүн чегин көрсөтүп турат.

§ 4. ЭКОНОМИКАНЫН НЕГИЗГИ МАСЕЛЕЛЕРИ ЖАНА АЛАРДЫН ЧЕЧИЛИШИ

Экономиканын негизги маселеси – бул коомдук керектөөлөрдүн чексиздигинен жана ресурстардын жетишсиздигинен келип чыккан, чектелген мүмкүнчүлүктөрдүн проблемасын чечүү жана өндүрүш факторлорун өтө натыйжалуу бөлүштүрүүнүн ыкмаларын тандоодо турат.

Ар бир коом төмөнкү үч суроого жооп табышы керек: эмне? кандай? жана ким?

Кеңири түшүндүрсөк:

- товарлардан жана тейлөөлөрдөн «Эмне» жана канча санда чыгарылышы керек?
- бул товарлар жана тейлөөлөр «Кандай» жана кантип чыгарылышы керек?
- бул товарларды «Ким» алат жана ким пайдаланат?

Эми ушул экономикалык негизги суроолорго толугураак токтололук.

а) Товарлардын жана кызмат өтөөлөрдүн ичинен эмнелер жана канча санда чыгарылышы керек? – дебедикпи. Ар бир адам жана коом кандайдыр бир буюмду ар кайсы жолдор менен алышат: өз алдынча өндүрүү менен; буюмдарын башкага алмашуу менен; белек катарында алуу менен. Коом бардыгын ала албайт. Ошондуктан токтоосуз эмнени алууну жана кайсы бир буюмдан такыр баш тартууну аныктап алуу керек. Мисалы, айрым окумуштуулар Кыргызстанда эгин өндүрүүнүн көлөмүн жогорулатуунун кажети жок деп эсептешет. Себеби, кошуна өлкө Казакстанда эгин жетиштүү көлөмдө жана арзан өндүрүлөт. Демек, биздин бул өндүрүшкө кеткен чыгымга эгин сатып алсак, балким арзан түшөөр эле дешет. Бул маселенин чындыгы бар жана көңүл бурууга татыктуу. Бирок, маселени мындай өтө эле жөнөкөйлөтүп жиберүү келечекте биздин күтүлбөгөн кыйынчылыктарга алып келиши да ыктымал. Айталык, Казакстанда түшүм начар болуп калса кантебиз, же саясий абал начарлап, нансыз калган элге башка өлкө өз кызыкчылыгын таңууласа биздин жооп кандай болмокчу? Ошентип, тандоо маселеси кээде өтө татаал шартта чечилиши мүмкүн.

Начар өнүккөн өлкөлөрдө жакырчылык ушунчалык татаал маселе, аларда жумушчу күчтөрүнүн жасаган аракети элди кийиндирип жана тамактандырууга гана жетет. Мындай коомдо турмуш деңгээлин көтөрүш үчүн өндүрүштү өркүндөтүш зарыл.

ИНН 41600200010158
№ 266

Бирок бардык калк толук жумушчу күнүн иштесе, анда кантип коомдук өндүрүштүн деңгээлин көтөрүүгө болот? – деген суроо туулат. Келечекте өндүрүштү дүнүнөн көтөрүүнүн бир ыкмасы – инновация жана модернизация. Бул болсо, тамак-аш жана кийим-кечек продуктуларын чыгарган жумушчуларды улам көбүрөөк санда жаңыртылган имараттар, машиналар, технологиялар жана жабдуулар сыяктуу кошумча капиталды өздөштүрүүгө которуп туруу дегендикке жатат.

Мындай которуу келечекте дүң продукция чыгарууну көбөйтүү үчүн, бүгүнкү күндө тамак-аш, кийим аз чыгарылып калат дегендикке жатат.

Жакырчылыкта жашаган элдин саны көп өлкөлөр үчүн өндүрүш деңгээлин бир азга эле азайтуу массалык түрдө ачкачылыкка алып келиши ыктымал.

Бактыга жараша, эл аралык уюмдар, Япония, АКШ сыяктуу берешен мамлекеттер бар, алар начар өнүккөн өлкөлөргө жашоо-турмуш деңгээлин төмөндөтпөй эле инновация (жаңыртуу) жүргүзүүгө жардам кылышат.

б) Эми, экинчи суроону карап көрөлү. Товарлар жана кызмат өтөө кандай чыгарылышы керек? Конкреттүү мектепти же үйдү, заводду же автомобилди куруунун, жер участогун пайдалануунун ар кандай варианттары бар. Мектеп бир кабаттуу же көп кабаттуу болобу? Автомобиль жыйноочу конвейерде робот иштейби? Канча жерге жүгөрү, канчасына буудай себиш керек? Мына ушундай суроолорго так жооп табыш керек.

Көпчүлүк учурда мамлекет тарабынан курула турган мектеп имаратынан бөлөк, калган бардык курулуштар куруу чечимин жеке адамдар кабыл алышат. Дүйнөнүн башка бир өлкөлөрүндө автомобилдерди чыгаруу чечими мамлекет тарабынан кабыл алынат. Айыл чарбасында болсо, кээ бир өлкөлөрдө чечимди мамлекет чыгарат, башкаларында кальптанган салтка жараша болот, үчүнчүсүндө фермерлер өздөрү чечим кабыл алышат. Биздин өлкөдө болсо мындай суроолорго чечимди негизинен жеке адамдар, айрым учурда өкмөт кабыл алат жана ал чечимдин баасына байланыштуу болот.

в) Акырында, өлкөдө чыгарылган товарларды жана кызмат өтөөлөрдү кимдер пайдаланышат? – деген суроону талдайлы.

Бардык керектөөлөрдү канааттандырууга продукциялар жетпегендиктен, аларды бөлүштүрүү механизмдерин түшүнүү керек. Мисалы,

кимдер лимузиндерди миниш керек, кимдер коомдук транспорттон пайдаланат, кимдерге жөө жүрүүгө туура келет? – деген суроолор туулат.

Коом бул суроолорго ар кандай жооп берет. Кээ бир өлкөлөрдө ата-бабалары ак сөөк адамдар, башкаларга караганда улуттук продуктунун көбүрөөк бөлүгүн алат. Башка бир өлкөлөрдө башкаруучу партияга тиешелүү болуш жыргалчылыкка жол ачат. Кыргыз Республикасында кимдин бай болушу, кимдин кедей абалында калышы мындан ары жеке менчик жана ишкердүүлүк аркылуу аныкталат.

ЖЫЙЫНТЫКТОО

Биз экономиканы чектелген мүмкүнчүлүктөр жана тандап алуу жөнүндөгү илим деп аныктадык. Адамдардын керектөөсү практика жүзүндө чексиз, ал эми аларды канааттандыруу үчүн талап кылынган ресурстар чектелүү болгондуктан, мүмкүнчүлүктөрдүн чектелүүсү келип чыгат.

Ресурстар же өндүрүш факторлору деп аталгандар – бул жер, эмгек, капитал жана ишкердик. Ресурстардын ээлери аларды пайдалангандыгы үчүн рента, эмгек акы, процент жана пайда алышат.

Ар бир убакта белгилүү бир ресурстар чектелүү болгондуктан, товарларды жана кызмат өтөөлөрдү өндүрүүдө да мүмкүнчүлүктөрүбүз чектелет. Ошондуктан, айрым адамдар, фирмалар жана өкмөт өзүнүн керектөөлөрүн тандоого мажбур болушат, болгондо да колдо болгон ресурстарды пайдаланып, көбүрөөк пайда алууну тандоого умтулушат.

Чексиз каалоолор жана мүмкүнчүлүктөр чектелген шартта өзүнүн тандоосун жүргүзгөндө, ар бир коом жогоруда баяндалган негизги үч суроого жооп табууга тийиш.

- Бул негизги суроолорго жооптун ыңгайлуу жолдорун экономикалык система ачып берет.

Суроолор

1. Экономика түшүнүгү кандай пайда болгон? Экономика деген эмнени түшүндүрөт?
2. Микроэкономика жана макроэкономика деген эмне?
3. Өндүрүш мүмкүнчүлүгүнүн тандап алуу менен кандай байланышы бар?

4. Экономиканын негизги маселеси кандай суроолорго жооп издейт?
5. Өндүрүш факторлорун эмнелер түзөт?

Тапшырмалар

1. Чектелгендик, тандап алуу жана альтернативдүү нарктын турмуштагы маанисин түшүндүрүп бергиле.
2. Сиз базардан (дүкөндөн) акыркы жолу эмне сатып алгансыз? Ошол сатып алган буюмдарыңыздын альтернативдүү наркы канча? Аны түшүндүрүп бериңиз.
3. Эгерде эки саат бою телевизор көргөн болсоңуз, сиз ага акча коротпойсуз. Бул эки саат бою телевизор көргөнүңүз үчүн сиз эч кандай альтернативдүү наркты төлөбөй тургандыгыңызды билесизби? Ошону түшүндүрүп бериңиз.

Терминдерди тандоо

А тилкесиндеги ар бир терминге Б тилкесинен аныктама тандагыла.

А ТИЛКЕСИ:

1. Экономика
2. Ишкер адам
3. Товарлар
4. Альтернативдүү нарк
5. Чектелүүлүк
6. Кызмат көрсөтүүлөр
7. Базар (рынок)
8. Капиталдык ресурстар
9. Эркин ишкердик экономикасы

Б ТИЛКЕСИ:

1. белгилүү бир баалуулукту билдирген, көзгө көрүнгөн буюмдар;
2. адамдар өз ара алмашууну ишке ашырган жер;
3. Базар экономикасынын башкача аталышы;
4. баалуулукту билдирген, көзгө көрүнбөгөн буюмдар;
5. жабдуулар жана инструменттер;
6. пайда көрүүгө үмүттөнүү менен тобокелдикке баруу;
7. бардык керектөөлөрдү канааттандыруунун мүмкүн эместиги;
8. элдин керектөөлөрүн канааттандыруу үчүн өндүрүү жана алмашуу жөнүндөгү илим;
9. адам чечим кабыл алууда андан баш тарткан эң мыкты альтернатива.

§ 5. ЭКОНОМИКАЛЫК СИСТЕМАНЫН МАҢЫЗЫ, АНЫН НЕГИЗДЕРИ ЖАНА ТИПТЕРИ

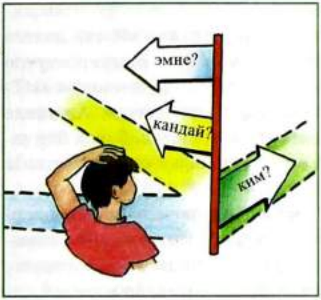

Ар бир коом эмне? кандай? жана ким? деген суроолорго жогоруда айтылгандай өздөрүнүн жоопторун иштеп чыгышкан. Бул суроолорго жооптун берилишине карата экономикалык системалар төрт типке бөлүнөт: салттык, рыноктук, борборлошкон пландуу жана аралаш (конвергенттик).

Салттык экономика

Салттык экономикада эмне? кандай? жана ким? деген суроолорго берилүүчү жооптор салттарга негизделет. Салттуу экономикалык системалар, адатта дүйнөнүн алыскы райондорунда жайгашкан. Мындай системаларды обочолонгон уруулардан же бир чакан топтордон гана табууга болот. Мурдагыга караганда азыркы убакта алар өтө сейрек кездешет. Адатта, салттуу системаларда адамдар кыштактарда жашашат жана айыл чарбасы менен же ошого окшогон балык кармоо, аң уулоо менен оокат кылышат.

Мындай коомдо өндүрүлгөн продуктулар жана кызмат көрсөтүүлөр, эреже катарында ондогон жана жүздөгөн жылдардын ичинде өзгөрүлгөн эмес. Алар ата-бабалары кандай жасашса, бардыгын ошондой жасашат. Бир сөз менен айтканда салттык экономикада эмне жана кандай өндүрүү шарты өтө жай өзгөрүлгөн салттар менен аныкталат. Мындай чарбаларда өндүрүлгөн продуктуларды кимдер алат? Аз чыгарылгандыктан элдин көпчүлүгү жашоонун эң төмөнкү чегинде күнүмдүк жашоосуна жетерлик гана оокаты болуп, башка эч

нерсеге ээ болушпайт. Кээ бир жылдары түшүм аз болуп калганда, коомдун мүчөлөрүнүн бир бөлүгү өздөрүн тойгуза албай калышат, анда алар общинадан кетишет же өлүшөт. Түшүм жакшы болгон жылдарда, жашоо турмушуна жеткиликтүү болуп, кээде ашып да калат. Мындай кошумча продуктулар болуп калганда, алар салттык жол менен бөлүштүрүлөт. Мисалы, жол башчыга же жер ээлерине берилет, калганы да салтка жараша бөлүштүрүлөт.

Рыноктук (базар) экономикасы

Популярдуулугу артып бараткан жаш рок-группа «И так далее» (ИТД) модадан чыккан эски ковбойдун өтүгүн кийип телекөрсөтүүдө концертке чыгышкан. Кийинки эле күнү бардык дүкөндөрдө «ИТДнын» кийген өтүгү керек деген талаптар толуп кеткен. Адегенде дүкөн ээлери муну тамаша катарында кабыл алышкан, бирок бир аздан кийин абалга түшүнүштү. Көпкө чейин мындай өтүктөр бардык дүкөндөрдө сатылып жатты.

Мындай окуялар салттык жана борборлошкон экономикалык системаларда болушу мүмкүн эмес эле. Салттуу экономикада кийим-кечек акырындык менен көп жылдардын ичинде гана өзгөрүшү мүмкүн. Буйрукчул экономикада чечим кабыл алгандар коомдук пикирдин азгырыгына кирип кетиши жана ушундай бут кийимдердин чыгарылышын пландаштырышы мүмкүн, бирок бул чечимди кабыл алуу же четке кагуу пландоочулардын гана көз карандылыгында болот. Рынок экономикасында, же эркин ишкердик системасында, аларды кээде ушинтип аташат, эгерде сатып алуучу адам чын эле ушундай бут кийимдерди каалаcа, анда алар дүкөндөргө чыгарылат. Рынок экономикасы деп, биз көпчүлүк сатып алуучулар жана сатуучулар кошулуп, эмне, кандай жана ким деген суроолорго жоопторду аныктаган чарба жүргүзүү системасын түшүнөбүз. Рынок экономикасын дагы бир нече маанилүү элементтер аныктайт. Анын бирөө жеке менчик.

Жеке менчик – бул адамдардын жана фирмалардын өндүрүш каражаттарына ээ болуу укугу. Менчик – белгилүү бир адамдарга, юридикалык жактарга таандык буюмдар, материалдык жана руханий байлыктар. Рыноктун элементтери салттык экономикада да, борборлошкон пландуу экономикада да орун алганы менен, негизги өндүрүш каражаттары (ишканалар, заводдор, фермалар, шахталар ж.б.) адатта коомдук менчикте болот. Бул болсо, аларга адамдардын тобу же мамлекет ээлик кылат дегендикке жатат. Рыноктук системада өндүрүш каражаттары (негизинен) – жеке адамдардын менчиги. Жеке менчик адамдар сатып ала турган жана пайда алып келүүчү товарларды чыгарууга түрткү берет. Пайданын артынан түшүү (көпчүлүк убакта пайдалуулуктун мотиви) – рыноктук системадагы экинчи маанилүү элемент. Ал өндүрүүчүлөрдү сатып алуучулардын суроо-талабына туура келген товарларды чыгарууга жана аларга рынокто өтүмдүү баа коюуга мажбур кылат. Эгерде алар өтө көп, же өтө аз чыгарышса, өтө төмөн же өтө бийик баа коюшса, анда алар пайдасыз калат, чындыгында алар көбүнчө чыгашага учурашат. Керектөөчүлөрдүн мамилеси иштин гүлдөп өсүшүнө, же анын жок болуп кетишине алып келиши мүмкүн.

Ушуга байланыштуу биз жогоруда келтирилген мисалга дагы кайрылалы. «ИТД» группасын сүйгөн жүз миңдеген адамдар дал ошондой бут кийимдерди талап кылышат. Бут кийимди чыгаргандар өздөрүнүн дүң сатып алуучуларынан суроо-талаптардын өзгөрүлгөнүн билишти да, аларды канааттандырууну чечишти, анткени алар пайданын көбөйүшүнө кызыгышат. Бул рынок системасынын кыймылдаткыч күчү жана анын мүнөзүн тактаган принциби.

Борборлошкон пландуу экономика.

Жогорку профессионалдуу деңгээлдеги инженерлерди, экономисттерди, компьютер боюнча адистерди, өнөр жайынын өкүлдөрүн камтыган – «пландоочулар» деп аталган адамдар, – борборлошкон пландуу экономика системасын түзгөн саясий лидерлерге консультация берип турушат. Эгерде тагыраак айтсак, кайсы товарлар өндүрүлүшү керек жана кандай кызмат көрсөтүү ылайыктуу экендигин пландоочулар гана аныктайт. Эгерде аларга электр энергиясын өнүктүрүп, түстүү металл чыгарууну азайтыш керек деген ой келсе, так ошондой буйруктар иштелип чыгарылат. Эгерде тамак-аш продуктуларын көбөйтүү зарыл болсо, тракторлордун көбөйтүлүшү же батыш өлкөлөрүнөн жер семирткичтерди сатып алуу да пландаштырылат. Ошол эле пландарда бул продукцияларды ташуу жана кайра иштетүү үчүн, фермаларды кошумча жумушчу күчү, кошумча транспорттук жана кайра иштетүүчү кубаттуулук менен камсыз кылуу да мурдатан каралышы керек.

Борборлошкон пландуу экономикада товарлар кандай чыгарылат? Кайсы продуктулар чыгарылышы керектигин пландоочулар чечет дебедикпи. Ошол эле автомобиль чыгарууда жыйноочу линияларды каякка жайгаштыруу керек жана кандай варианттарды тандоо керек экендигин да алар чечишет.

Кошумча жумушчуларды жалдаш керекпи же жаңыраак техниканы колдонуш керекпи деген маселени да алар чечишет. Саясий лидерлер жиберген, ошол эле пландоочулар, товарларды чыгарууну жана кызмат көрсөтүүнү кимдер аткара тургандыгын аныкташат. Эмгек акынын, пайыз нормасынын, пайданын жана рентанын деңгээлин белгилөө менен товарларды ким аларын алар түз эле айтышат. Акыркы убакытка чейин мындай экономикалык системанын өлкөлөрү мурунку СССР, Кытай, Албания ж.б. социалисттик өлкөлөр болгон.

Аралаш (конвергенттик) экономика

Борборлошкон пландуу жана рыноктук экономикаларында мамлекеттин ролу жана жеке менчиктин ролу өтө күчтүү айырмаланат. Борборлошкон пландуу экономикада заводдор, шахталар жана башка негизги өндүрүш ресурстары мамлекетке таандык экендигин көрдүк. Мындан сырткары эмне? кандай? жана ким? деген негизги суроолорго жоопторду да мамлекеттик пландоо органдары аныкташат.

Тескерисинче, ушул эле суроолорго жоопторду бергенде рыноктук экономика айрым сатып алуучулардын чечимдерине таянат, ал эми өндүрүш каражаттары жеке менчик ээлеринин колдорунда. Бул моделде өкмөт салыштырмалуу азыраак ролду ойнойт.

Ошондой болсо да азыркы убакта «таза рынок» экономикасы жок. Рыноктук экономикасы бар өлкөлөрдө көпчүлүк чечимдер рынок аркылуу аныкталганына карабастан, мамлекеттин ролу улам жогорулоодо.

Рынок менен өкмөттүк күчтөрдүн мындай айкалышы жана мамлекеттин катышуусу биздин экономикалык системаны жана индустриясы өнүккөн көптөгөн башка өлкөлөрдүн экономикасын аралаш, «конвергенттик» экономика деп атоого мүмкүндүк берет. Аралаш экономикалык система, мурдагы рыноктук жана борборлошкон экономикалардын жакшы принциптерин өзүнө камтып, алардын табигый айкалышын камсыз кылат. Бул система негизги төрт принципке таянат: 1) эркин ишкердүүлүк; 2) эркин баа түзүү системасы; 3) эркин атаандаштык (конкуренция); 4) мамлекеттик тейлөө.

Мындай айкалыштыруу, рыноктук системанын жогорку үч принцибин мамлекеттик тейлөө аркылуу кысымга алууга же алмаштырууга жол бербөө дегендикке жатат. Демек, бул система экономикалык эркиндикти мамлекеттик тейлөө менен айкалыштырып, туруктуу экономикалык өнүгүүнү (кризистин таасирин төмөндөтүү менен) камсыз кылууга багытталган.

§ 6. ЭКОНОМИКАЛЫК СИСТЕМАНЫН АГЕНТТЕРИ: ҮЙ-ЧАРБАСЫ, ФИРМАЛАР ЖАНА ӨКМӨТ. АЛАРДЫН ӨЗ АРА КАТНАШЫ

Бардык жеке керектөөчүлөрдүн өздөрүнүн үй-чарбасы (чакан бизнеси) бар. Демек, «керектөөчү үй-чарба» деген түшүнүк Кыргыз Республикасында жашоочу ар бир адамга тиешелүү (5-сүрөт).

Биз өзүбүздүн экономикалык турмушубузда буюмдарды сатып алууга акча жумшайбыз. Биз эмгегибиз менен ишкердүү фирмалардын өндүрүш факторлорун түзүүгө катышабыз. Ал эми ар кандай төлөөлөр (эмгек акы, пайда, рента, пайыз) биздин эмгегибизди ошондой эле биздин буюмдарыбызды фирмалар өндүрүш факторлору катары пайдалангандыгы үчүн бизге төлөгөн акы, киреше.

5-сүрөттө өндүрүш факторлору товарларды чыгарууда жана кызмат көрсөтүүлөрдө үй-чарбасынан фирмаларга өтөөрүн көрсөтүп турат. Ал эми башка багытта өндүрүш факторлору үчүн төлөө катары акча фирмалардан үй-чарбаларына эмгек акы катары кирип жатат. Бул каражат керектөөчүлөрдүн товарларды жана кызмат көрсөтүүлөрдү сатып алуусун камсыз кылат.

Азыр 6-сүрөттөн «Мамлекет» деп аталуучу базар катышуучусун карап көрөлүчү. Мамлекет ушул айланууга кошулса эмне болор экен? Чиймеден көрүнүп тургандай, экономиканын үчүнчү зарыл сектору – мамлекет тарабынан да үй-чарбаларына кызмат көрсөтүүлөрдүн агымы кирип жаткандыгы байкалат. Алар мамлекеттин ар кандай иштерин жасап берип, ал үчүн эмгек акы алышат. Кайра айланууну, мамлекет өзүнүн жарандарына берүүчү кызмат көрсөтүүсүн салык менен жабат. Мамлекет өзү тараптан өзүнүн кызматкерлерине эмгек акыны өзү төлөйт.

Акчанын жана экономикалык ресурстардын ушундай эле агымдары мамлекет менен ишкер фирмалардын ортосунда да жүрүп турат. Айлануунун ичинде товарлар аны чыгаруучулардан мамлекетке жана кызмат көрсөтүүлөрдүн агымы мамлекеттен кайра товар чыгаруучуларга өтө турганын көрөбүз. Үч сүрөттү кароо менен биз жалпы экономикада өз ара тыгыз байланышта болгон үч сектордун (үй-чарбаларынын, мамлекет жана фирмалардын) ортосундагы тегеренип айлануулардын агымдарын көрөбүз.

5-сүр. Кыргыз экономикасында үй-чарбалары менен фирмалардын ортосундагы катнаштар

6-сүр. Кыргыз экономикасында мамлекет менен үй-чарбаларынын жана мамлекет менен фирмалардын ортосундагы катнаштар

7-сүр. Кыргыз экономикасында мамлекет, үй-чарбаларынын жана фирмалардын ортосундагы экономикалык катнаштар

Өлкөдө бир жылдын ичинде чыгарылган товарлар менен кызмат көрсөтүүлөрдүн наркы улуттук дүң продукт (УДП) деп аталат. Жогорку чиймелерден биз көргөн товарлар жана кызмат көрсөтүүлөр УДПны эсептеп чыгарыш үчүн да керектүү. Статистика тармагындагы эксперттер экономиканын бардык секторлорунун даяр буюмдарды сатып алууга сарптаган чыгымдарын кошушат. Бул ички дүң продуктуну (ИДП) түзөт. Экономисттер болсо УДПга тышкы соода калдыгын – экспорт менен импорттун айырмасын (сальдону) төртүнчү элемент кылып кошушат. Жүз жылдар бою төртүнчү кошулма салыштырмалуу анчалык көп деле салмак берчү эмес. Ал эми бүгүнкү күндө анын мааниси артууда. Тышкы сооданын тескери калдыгы (сальдо) маселесин кененирээк «Тышкы соода» жана «Фискалдык саясат» темаларында карайбыз.

Улуттук дүң продуктуну (УДП) төмөнкү математикалык формула аркылуу көрсөтсө болот:

УДП=С+И+Ч

С – үй-чарбаларынын керектөөсүнүн чыгымдары. **И** – фирмалардын инвестициялары. **Ч** – товарларды жана кызмат көрсөтүүлөрдү сатып алууга жумшаган мамлекеттик чыгымдар.

§ 7. КЫРГЫЗСТАНДЫН ЭКОНОМИКАЛЫК СИСТЕМАСЫ ЖАНА АНЫН МАКСАТЫ

Кыргызстандын экономикалык системасынын максаты кайсылар?

Жогоруда айтылгандай, биздин өлкөнүн экономикалык **системасын аралаш, «конвергенттик» экономика** деп атайбыз.

Экономикалык системаны окуп-үйрөнүүнүн эки жагы бар. Бир жагы колдогу даяр буюмдарды бөлүштүрүү менен байланыштуу. Мисалы, бизден сурашы мүмкүн: өлкөдө чыгарылган товарлардын жана кызмат көрсөтүүлөрдүн наркы кандай, жүгүртүүдөгү акчанын көлөмүнүн чоңдугу кандай?

Экинчи жагы – чектелген мүмкүнчүлүктү эске алып, өлкө кандай максатты тандап алыш керек, андан кийин ошол максатка жетүү үчүн кандай саясатты иштеп чыгышы керек. Бул шартта мамлекеттин экономикалык саясаты кандай болуш керек? – деген суроо көп пикирлүү, талаш-тартыштуу болуп эсептелет. Айтсак, эл кээ бир максаттарга жетишүүнүн жолдоруна тез эле макул боло койбойт.

Мисалы:

- начар жашаган кедей-кембагалдарга жардам берүүгө мамлекеттин чыгымы өсүшү керекпи, же жеке менчиктүү агенттер бул жардамдын көпчүлүк бөлүгүн өзүнө алышы керекпи?
- Улуттук өнөр жайдын кээ бир тармактарын коргоо үчүн тарифтердин (импорт салыгы) өсүшү керекпи?

Мындай экономикалык суроолорго элдин жооп берүүсү, алардын жеке максаттарына жараша болот. Коомдун да өзүнө ылайык максаттары болуп, аларга жетүүгө аракет жасайт. Ушундай карама-каршылыктарга карабастан, кыргызстандыктардын көпчүлүгү төмөндө белгиленген максаттарды кабыл алат деп эсептейли. Алар менен таанышкыла, балким, силер дагы башка максаттарды кошумчалооңор мүмкүн. Демек, биздин экономикалык системанын максаттары:

- **Элди жумуш менен толук камсыз кылуу.** Жөндөмдүүлүгүнө карата, каалаган жана иштей ала турган ар бир адамга иш болуш керек.
- **Экономикалык өсүш.** Товарларды (сатууга арналган буюмдар) чыгарууну жана кызмат көрсөтүүлөрдү көбөйтүү. Товарлар жана кызмат көрсөтүүлөр канчалык көп болсо, жашоонун деңгээли ошончолук жогору болот.
- **Бааның туруктуулугу.** Бизде баалардын бардык түрү тез өскөн күндөр болгон (1992-1993-жылдары). Инфляциянын мындай көрүнүштөрү өнөр жайдын көп тармактарына тескери таасирин тийгизген. Бааның туруктуулугу экономиканын калыптанып, андан соң өсүшүнө алып келет.
- **Экономикалык эркиндик.** Биз кантип эмгек акы табабыз жана акчаны каякка сарп кылабыз – буларды тандоодо жогорку даражадагы эркиндикке жетишибиз керек. Кыргызстанда адам акчаны кантип табат жана каякка жумшайт, ал – өз иши. Демек, тандап алуу эркиндиги жогору.
- **Экономикалык коопсуздук.** Коомдо майыптар, улгайган адамдар бар. Алар өздөрүнүн жашоосун камсыз кыла алышпайт. Демек, экономикалык коопсуздук деген кимде-ким толук өзүн-өзү камсыз кыла албаса, анда алар жардам алыш керек дегенди билдирет.

  Мындан сырткары мамлекеттин жалпы экономикалык коопсуздугун да камсыз кылуу керек.

- **Теңдүүлүк.** Бул түшүнүктү экономикага колдонгондо, коом өзүнүн мүчөлөрүнө бирдей, тең мүмкүнчүлүктөрдүн иш жүзүнө ашырылышына шарт түзүп бериши зарыл дегенди түшүндүрөт.
- **Натыйжалуулук** – бул коюлган максаттарга жетүүдөгү сарпталган чыгымдарыбыздын өлчөмү. Экономикалык натыйжалуулук жалпы улуттук максат катары, бардык экономикалык чектелген ресурстардан көбүрөөк натыйжа алуу жөндөмдүүлүгүн билдирет.

§ 8. КЫРГЫЗСТАНДЫН ЭКОНОМИКАЛЫК СИСТЕМАСЫНЫН НЕГИЗГИ ПРИНЦИПТЕРИ

1. Экономикалык эркиндик жана эркин ишкердүүлүк

Эркин ишкердүүлүк системасы башка экономикалык системалардан өзгөчөлөнүп, өзүнүн салты жана калыптанган жүрүш-турушу менен айырмаланып турат. Азыркы кыргыз экономикалык системасы да ушундай мүнөздө болгондуктан үч түркүккө таянат. Алар: жеке менчик, эркин баа түзүү системасы жана атаандаштык (конкуренция) болуп эсептелет.

Жеке менчик. Башка элдердей эле, Кыргызстанда менчикти мамлекеттен ажыратуу жана жеке ээликке берүү (приватташтыруу) иштери негизинен 1991-2000-жылдарда өткөрүлдү. Эми биздин өлкөдө, киреше алыш үчүн менчикке ээлик кылуу, пайдалануу, тескөө мүмкүнчүлүгү бар. Кыргызстанда товарлар жана кызмат көрсөтүүлөр негизинен жеке менчикке тиешелүү фирмаларда өндүрүлөт. Менчик ээлери табигый ресурстарды жана капиталды жогорку деңгээлде натыйжалуу пайдаланууга тырышышат. Эмне үчүн? Анткени алар пайда алыш үчүн, керектөөчүлөр каалаган жана баасы аларга туура келген товарды гана өндүрүш керек экендигин билишет.

2. Эркин баа түзүү системасы

Кыргыз экономика системасы азыркы учурда өзүнөн-өзү эле өнүгүп жаткандай ой туулат. Бул системада эмне? кантип? ким? – деген суроолорго жооп берүүчү борборлоштурулган атайын уюм жок. Ошондой болсо дагы бул суроолор жоопсуз калбайт. Баа азыркы заманда бардыгын аныктоодо. Биз эмнени каалайбыз жана эмнени сатып ала алабыз, окууну улантабызбы же улантпай эле иш таап иштейбизби, жеке ишкананы качан жана кайсы жерге курса болот, кандай бизнес жасоо ылайыктуу, ал эми кандай бизнес ылайыксыз, же пайда бербейт? Ушунун бардыгын баа өзү эле аныктайт. Мындай мүмкүнчүлүк 1992-жылдын январынан тартып, республиканын Өкмөтү бааны боштондукка коё бергенден кийин гана пайда болду. Буюмдардын жана кызмат көрсөтүүлөрдүн наркынын акчалай түрү – баа. Ал өзүнө көп маалыматтарды камтыйт жана сатып алуучулар менен сатуучулардын карым-катнаштарына, жүрүш-турушуна катуу таасир берүүчү социалдык-экономикалык механизм. Бул баарыбызга эми түшүнүктүү болбодубу. Ошондуктан азыр экономисттер кыргыз экономикасын баа башкаруучу система деп аташат. Баа түзүү системасы фундаменталдуу суроолорго дагы жооп берет. Атап айтканда, товарлардын жана кызмат көрсөтүүлөрдүн ичинен эмнени өндүрүү керек же болбосо эмнени сырттан алып келүү керек? Ошол товарлар жана кызмат көрсөтүүлөр кандайча өндүрүлүшү, аткарылышы мүмкүн, же сырттан алынып келиниши керекпи? Ким аларды сатып ала алат же пайдаланат? – деген суроолорго баа гана канааттандырарлык жооп кайтарат.

Эркин баа түзүү системасы Эмне? – деген суроого кандай жооп берет. Эгер адамдар, керектөөчүлөр көп сандагы буюмдарды сатып алууну каалашса, баанын кымбаттыгына карабай төлөп, керектөөгө даппаяр. Баа кымбаттаса, жаңы өндүрүүчүлөрдү пайда кылат. Өндүрүштүн өсүшү менен алар кошумча жумушчу күчүн жалдоого мажбур. Бул болсо эмгек акынын өсүшүнө алып келет. Эгерде өндүрүлгөн продукцияга суроо-талап төмөндөсө, анда тескерисинче болот. Баалар төмөндөсө, өндүрүүчүлөрдүн пайда алууга жөндөмү азайат. Өз ишканаларын жабууга чейин барышат. Же болбосо башка продукт өндүрүүгө өтүшөт. Мында өндүрүш керектөөчүлөрдүн суроо-талабына жараша кыскарат.

Баа түзүү системасы Кандай? – деген суроого кантип жооп берет. Эркин баа түзүү системасы товар өндүрүүчүлөрдүн, товарды аз чыгым менен өндүрүп кымбатыраак сатып, көбүрөөк пайда алуусуна жардам

берет. Мисалы, Ерлан гезиттерди жеткирүү кызмат көрсөтүүсүнө ээлик кылат. Ал мектепке окууга барганга чейин жана окуудан кийин велосипед менен гезиттерди таратуучу 10-15 мектеп окуучуларын жалдайт дейлик. Кийин Ерлан эсептеп көрсө, гезиттерди таратууга 10-15 мектеп окуучуларына караганда, автоунаасы менен бир агент жалдоо арзан экен. Ерлан мектеп окуучуларын иштен чыгарып, автоунаасы бар чоң кишини жалдайт.

Баа түзүү системасы Ким? – деген суроого кандай жооп берет. Негизинен бул базар, суроо-талап, эмгек наркы. Жогорку билими бар адамдар акчаны көбүрөөк табышат. Мисалга алганда, врачтар, стенографист менен нөөмөтчүдөн көп акча алышат.

Ошентип, врачтар жана орто билими бар адамдар айлыгынын көптүгүнө байланыштуу, эмгек акысы аз башкаларга караганда товарларды көбүрөөк сатып алуу жана кызмат көрсөтүүлөрдү көбүрөөк пайдалануу мүмкүнчүлүгүнө ээ болушат. Демек, элдин аткарып жаткан ишин баалоо менен, баа түзүү системасы ким? деген суроого жооп берет. Жашоодо да базардагыдай эле соода жүрөт.

3. Эркин атаандаштык (конкуренция)

Атаандаштык – сатуучулар ортосундагы, керектөөчүлөр ортосундагы эң пайдалуу, үнөмдүү шарттар үчүн күрөш атаандаштыкты түшүндүрөт. Сатуучулар керектөөчүлөргө өз буюмдарын төмөнкү баа менен өткөрүү үчүн атаандашышат. Сатуучулар бааны төмөндөтүү менен керектөөчүлөрдү өзүнө тартпаса, товарларын өткөрө алышпайт. Демек, күйүп кетишет. Ушундай атаандашуучулук биздин бардыгыбызга пайдалуу. Эмне үчүн?

Анын эки себеби бар. Биринчиден, бул бизге пайдалуу, себеби биз кайсы товарларды керектөөнү каалаганыбызды жана алар кайсы жерде бизге керек экендигин сатуучулар эске алышат. Эгерде алар керектөөчүлөрдүн суроо-талабын канааттандырбаса, анда аны атаандашкан башка бирөөлөр канааттандырарын товар сатуучулар жакшы билишет.

Экинчиден, бул бизге пайдалуу, себеби өндүрүүчүлөр жана кызматчылар аргасыздан дайыма натыйжалуу иштөөгө тырышышат. Натыйжада ресурстар үнөмдөлөт, өндүрүштүн көлөмү көбөйөт жана алардын наркынын төмөндөшү аркылуу элдин жашоо деңгээли жогорулайт.

Сатып алуучулар дагы өз ара атаандашуу абалында болушат. Алардын байыраагы сулп эт сатып алат. Ким жардыраак болсо – шорпого ылайыктуу

сөөктүү этти гана сатып алат. Башкача айтканда, кымбат баалуу сулп эт сатып албаган сатып алуучу, эттин кесиндиси үчүн күрөштө утулат.

Сизге коңшулаш дүкөндөрдүн ээлери өз ара кандай атаандаштыкта болушат? Сиз ушундан өзүңүздүн пайданызды аныктай аласызбы?

Пайданын жана башка экономикалык стимулдардын ролу. Эгерде биз жеке менчикти, эркин баа түзүү системасын, атаандаштыкты эркин ишкердүүлүк системасынын пайдубалы катары эсептесек, анда пайда жана башка экономикалык демилгелер же стимулдар, аларды бири-бирине бекем жабыштырган цемент катары кабылданышы керек.

Экономикалык стимулдардын ролу. Экономикалык стимулдар эмнени жана аны каяктан сатып алуу керек деген чечимдерибизге түздөн-түз таасирин тийгизишет.

Мисалы:

- Эгерде жолго кеткен убакытына жана акчасына карабай жакшы, сапаттуу буюмдарды сатып ала алса, керектөөчүлөр шаардын бир четинен экинчи четине барышат (айталы Ош базарына).
- Эгерде ишке тартуунун санын көбөйткүсү келсе, же болбосо квалификациялуу же билимдүүрөк жумушчу күчтү тарткысы келсе, иш берүүчүлөр эмгек акыны жогорулатат, же болбосо эмгек шартын жакшыртат.
- Эгерде пайдасы жогору болсо, акчанын ээлери акчаларын бир банктан экинчи банкка которуута даяр.
- Ишкер адамдар өзүлөрүнүн ишин эң жогорку пайда алыш үчүн гана жүргүзүшөт.

Азыр Кыргызстанда базар карым-катнашында көбүрөөк пайда табууга кызыгып, анын артынан сая түшүү негизги экономикалык стимул болуп калды. Муну адистер **экономикалык өзүмчүлдүк** деп аташууда. Бирок экономикалык пайда ар кандай адамдын адамкерчилигин, анын жүрүш-турушун түшүндүрө албайт. Жумушчулар башка региондорго баргысы келбей, кошумча акчадан баш тартышы мүмкүн. Фирма кайрымдуулук фондуларын жана башка коомдук уюмдарды өз пайдасынан каржылайт. Фирманын чыныгы максаты «кирешенин эң жогорку көлөмү эмес», тескерисинче фирманын бардык мүчөлөрү үчүн ыңгайлуу, «канааттандырарлык» гана чечимди кабыл алуу болуп калат деп эсептейт Г. Саймон (Нобель сыйлыгынын лауреаты, 1978-ж). Мындай пикирди экономиканын азыркы шартында биз сөзсүз эске алууга тийишпиз.

Пайданын ролу

Пайда – бул бардык түшкөн акчанын өндүрүшкө кеткен чыгымдарды алып таштагандан кийинки суммасы. Жайдын бир күндөрү Жыргалбай үнөмдөп калган 120 сомуна лимон, шекер, бал жана бир жащик стакан сатып алды. Анан лимонад жасады да, бир стаканын 1,5 сомдон сата баштады.

Жыргалбай кечинде ишинин жыйынтыгын чыгарып көрсө, сарпталган 120 сомунун ордуна 250 сом түшүптүр. Айырмасы, демек тапкан пайдасы 130 сом болду. Жыргалбайдын иши оңунан чыкты. Эгерде ал лимонаддын ордуна эки газонду кыркып, анын ар бирине 100 сомдон алса, ишине ыраазы болмок беле? Ар бир ишкер адам бир чечимге келгенде салыштырмалуу, б.а. альтернативалык наркты эсепке алышы керек.

Пайда табууга (пайда мотиви) умтулуу – базар экономикасынын системасынын кыймылдаткыч күчү. Эске сала кетүүчү нерсе, экономикалык системанын максаты – товар чыгаруу жана кызмат көрсөтүү үчүн ресурстарды бириктирүү. Ресурстарга эмне кирет? Булар – жер, эмгек, капитал жана ишкердүүлүк.

Ишкер адамдар жерди жана башка табигый ресурстарды сатышы же сатып алуусу мүмкүн (эгерде мындай мамилелер пайда алып келсе). Ресурстарды пайдаланууда да көбүрөөк пайда алууга умтулушат. Пайда жумушчу күчтөрүн бөлүштүрүү процессине да таасирин тийгизет.

Пайда капиталды каякка жайгаштырууну да аныктайт.

Пайдага умтулган ишкер адамдар товар чыгаруу жана кызмат көрсөтүү үчүн өзүнүн капиталын (акчасын) иштөөчү адамдарды жалдоого жана бардык керектүү буюмдарды сатып алууга тобокелдикке салып жумшайт. Пайда ушундай тобокелдикке түртөт. Ал чыгарылган буюмдардын өздүк наркын азайтууга жана атаандашкан фирмаларга караганда көбүрөөк товар сатууга умтулат. Ошентип, адамдар жана фирмалар пайдасыз жакка жылбайт. Кандай болсо да күнүгө акча табуу үчүн иштешет.

Эркин ишкердүүлүк: теория жана чыныгы турмуш (реалдуулук)

Базар экономикасына негиз салуучу жана анын атасы Адам Смит, экономика эч кимдин кийлигишүүсүз эле өнүгөт деген жыйынтыкка келген. Мамлекет бул жерде анчалык деле роль ойнобойт деп эсептеп, өзүнүн көз карашын далилдөө үчүн бир француз мамлекеттик ишмердин капиталистке кайрылып «Сага кандай жардам берсек болот?» –

деген суроосуна капиталисттин «Laissez noes Faire» (бизди жайыбызга койгулачы) – деп жооп берген сөзүнө таянат. Ошондон бери «Laissez Faire» деген сөз бизнеске мамлекеттин кийлигишүү укугун чектөө саясаты деген түшүнүктү билдирип келет.

Ал эми Кыргызстандын экономика системасы кандай? Кыргызстанда мамлекеттик башкаруу эки деңгээлде жүргүзүлөт: республикалык жана муниципалдык (жер-жерлерде). Кыргызстанда эркин ишкердүүлүк өкүм сүргөнүнө карабастан, ишкер адамдар (бизнесмендер) мамлекет менен экономикалык бийликти бөлүшүүгө аргасыз. Бул жеке менчик, баа түзүүнүн системасы жана атаандаштык баарын аныктайт дегенибиз менен, кандайдыр бир эркиндикке чек койгон өкмөттүн таасири бар экендигин эч ким жокко чыгара албайт.

Мисалы, Өкмөт:

- региондордо электр энергиясын ким сатаарын чечет;
- кандай дарылар сатылышы мүмкүн, ага көзөмөлдүк жүргүзөт;
- бир топ ишмердүүлүккө (банктарга, чач тарач жайларга, ресторандарга, таксилерге) уруксаат (лицензия) берет;
- эмгек акынын минималдуу чегин белгилейт;
- курулуш жайларын куруунун чектерин (нормативдерин) аныктайт жана аларды көзөмөлдөйт.

4. Кыргыз экономикасындагы Өкмөттүн ролу

Экономикада Өкмөт кандай роль ойнош керек? Бул маселе Кыргыз Республикасы көз каранды эместикке ээ болгон күндөн бери талкууда. Бүгүнкү күнү деле саясатчылар менен экономисттердин арасында ар кандай ойлор айтылууда. Окумуштуулардын бир бөлүгү «Laissez Faire» принцибине кайра кайрылуу менен, экономикалык турмушта мамлекеттин кийлигишүүсүн азайтууну жактайт. Башкалары – мамлекеттин активдүү ролун белгилешет. Бирок мындай карама-каршы ой-пикир, көз караштарга карабастан, жалпысынан «Бир канча экономикалык функциялар мамлекет аркылуу эң жакшы аткарылышы мүмкүн» – деген ойго кошулушат. Андай функцияларга жогоруда айтылгандан башка төмөнкүлөр да кирет:

- ***базар же аралаш экономиканы коргоо;***
- ***улуттук маданиятты, искусство жана элге билим берүүнү өнүктүрүү;***
- ***коом пайдалануучу товарларды (сатууга чыгарылган буюм) жана кызмат көрсөтүүлөрдү камсыз кылуу;***

– ***керектөөгө мажбур болгондорго жардам берүү;***
– ***калктын кээ бир топторуна (карыларга, майыптарга, балдарга) жардам берүү;***
– ***чек араны сактап, коргонуу маселелерин чечүү, куралдуу күчтөрдү камсыздоо;***
– ***экономиканы турукташтыруу жана саясий-экономикалык коопсуздукту камсыз кылуу.***

Анда эмесе мамлекеттин экономикадагы ролуна кененирээк токтололу.

Базар же аралаш экономиканын айрым принциптерин коргоо.

Базар шартында майда фирмалар керектөөчүлөрдүн, сатып алуучулардын акчасы үчүн атаандашышат. Бул күрөш сатуучуларды (товар чыгаруучуларды) көпчүлүк элге керек товарларды төмөнкү баада сатып өткөрүүгө аргасыз кылат. Кайсы сатуучунун товарлары сапаттуулук шартына (же болбосо баасына) жооп бербесе, андай ишкердин сатуу көлөмү төмөн түшүп, пайда албай чыгашага учурап, ишканасы жабылуу коркунучунда калат. Ушундан улам товардын сапатын жакшыртуу жана өздүк наркын төмөндөтүү чектелген экономикалык ресурстарды натыйжалуу пайдаланууга алып келет. Атаандаштык күрөш начар болсо, же ал такыр эле жок болсо, анда иш тескерисинче болот. Эгерде керектөөчүлөрдө башка дагы бирөөдөн товар сатып алууга мүмкүнчүлүктөр болбосо, анда чыгымдарды азайтуунун жана бөөдө чыгымдарды жоюу муктаждыгы келип чыкпайт. Мындай учурларда базар карым-катнашы жок эле буюмдарга бааларды товар чыгаруучулардын өзүлөрү аныктайт. Ошондуктан атаандаштык күрөштүн, атаандашуучулуктун начар өнүгүшү баанын кымбаттыгына, ресурстардын пайдасыз коромжуга учурашына жана жашоонун кыйындашына алып келет. Анткени калк аз товар сатып алууга мажбур болот.

Базар экономикасынын мындай терс көрүнүштөрүнөн элди коргоо максатында Кыргызстандын өкмөтү жана Жогорку Кенеш монополисттерге (жеке ээлөөчүлөргө) каршы мыйзамдарды кабыл алды. Бул мыйзамдар атаандаштыктын жоюлуп кетпешине жана монополисттерге бааны ашкере көбөйтүүгө тоскоолдук кылат. Товарларын сатууда жана кызмат көрсөтүүлөрдө бааларды өздөрү коюу максатында рынокту көзөмөлдөөгө мүмкүнчүлүгү бар фирмалар монополисттер деп аталат. Өкмөт атаандаштыкты көтөрүүдө да жаңы кадамдар жасоодо. Акыркы убактарда атаандаштыкты көтөрүү максатында Өкмөт аба-жолунун, жүк ташуучу унаалардын, банктардын иш-аракеттерин жөнгө салуу үчүн жоболор жана тарифтер кабыл алууда.

Жалпы коомго керектүү товарларды жана кызмат көрсөтүүлөрдү камсыз кылуу.

Күн сайын көптөгөн эл жумушка, кайра жумуштан үйүнө шашышат. Жолдо алар мамлекеттин экономикадагы ролу жөнүндө өз ара пикир алышат. Алар жүргөн жол, светофорлор жана жол белгилери Өкмөттүн акчасына жасалган, жолду оңдогон жумушчулар да Өкмөттөн айлык алышат.

Мамлекет мына ушундай керектүү товарлар жана кызмат көрсөтүүлөр менен элди камсыз кылат. Анткени, жеке менчик компаниялар аны камсыз кыла алышпайт, же болбосо каалашпайт. Базар системасынын алкагында мамлекет элди чыгарылып жаткан товарлар менен камсыз кылып турууга аргасыз. Ошондуктан алар коомдун пайдалануусундагы керектүү товарлар жана кызмат көрсөтүү секторун түзөт. Буга өлкөнү коргоо күчтөрүн согуш аэропортторун, парктарды күтүү, санитардык тазалыкты көзөмөлгө алуу, көчөлөрдүн жарыктыгын камсыз кылуу, суу түтүктөрдү куруу ж.б. иштер кирет. Базар экономикасы мындай товарларды жана кызмат көрсөтүүлөрдү эки себептен улам камсыз кыла албайт:

Элдин айрым бөлүгү оңой менен акы төлөбөйт, же болбосо мындай байлыкты жеке менчикке өткөрүп берүүгө болбойт (мисалы, согуш аэропортун);

Мындай товарларды чыгаруудан жана кызмат көрсөтүүлөрдөн алынган пайда өндүрүшкө сарпталган жеке капиталды актабайт.

Демек, мындай учурларда мамлекеттик тейлөө гана талапка ылайыктуу болот.

Экономиканы турукташтыруу программасы.

Тажрыйба көрсөткөндөй, мамлекет экономиканы турукташтыруу үчүн көп иш жасай алат. Өкмөт жумушсуздукту азайтууга, бааларды турукташтырууга, экономикалык өсүштү жандандырууга көмөктөшүүгө умтулат.

Жумуш менен элди толук камсыз кылуу, баалардын туруктуулугу жана экономикалык өсүш – бул мамлекеттин экономикалык саясатынын эң маанилүү үч максаты.

Экономикада мамлекеттин ролу ушунчалык жогорубу? Мамлекеттин ролу айрыкча өткөөл мезгилде чынында абдан жогору болот. Ошондуктан кыргыз экономика системасын экономисттердин аралаш «конвергенттик» экономика деп атагандыгы туура. Бул эмнени

түшүндүрөт? Бул биздин системада эркин базар элементтери менен мамлекеттик тейлөө, пландоо системасынын элементтери айкалышып, кошулуп кеткендигин түшүндүрөт.

Жыйынтыктоо

Фундаменталдуу Эмне? Кандай? Ким? деген суроолорго жооп берүүнүн ыктуу жолдорун экономикалык система ачып берет. Экономикалык системалар төрт класска: **салттык, рыноктук, пландуу** жана **аралаш** болуп бөлүнүшү мүмкүн. Аты эле айтып тургандай салттык системада ресурстар калыптанган салттарга жараша, пландуу (командалык) экономикада – өкмөттөгү борбордук пландоочулар аркылуу,

рыноктук экономикада талап жана сунуш мыйзамына ылайык, ал эми аралашма экономикада – пландоо менен суроо-талап жана сунуш мыйзамдарынын айкалышы аркылуу бөлүштүрүлөт.

Кыргызстандагы азыр курулуп жаткан системаны аралаш (конвергенттик) экономика деп атоого болот. Анын негизги принциптери: эркин ишкердик, эркин баа, атаандаштык жана мамлекеттик тейлөө.

Суроолор

1. Коомдо экономикалык системанын кандай түрлөрү болот? Алар экономиканын негизги маселелерин кандайча чечет?
2. Экономикалык системанын агенттерин эмнелер түзөт?
3. Кыргызстан экономикалык системасынын максатына жана негизги принциптерине эмнелер кирет?

Тапшырмалар

1. Силердин оюңарча эркин ишкердиктин кайсыл принциби базар экономикасы системасынын ийгиликтүү болушу үчүн эң маанилүү болуп эсептелет? Жообуңарды чечмелеп бергиле.
2. Үй-чарбасы менен бизнестин б.а. ишканалар менен компаниялардын гүлдөп өнүгүшүнүн өз ара байланышы барбы? Муну түшүндүрүү үчүн акчанын, товарлар менен кызмат көрсөтүүлөрдүн жана ресурстардын айлануу схемасын пайдалангыла.
3. Төмөнкү пикирге кошуласыңарбы же жокпу түшүндүрүп бергиле.

Терминдерди тандап алуу

А тараптагы ар бир терминге Б тараптан ага ылайык келген аныктаманы тандап белгилегиле:

А ТИЛКЕСИ:

1. Ресурстар рыногу
2. Айлануу
3. Атаандаштык
4. Экономикалык система
5. Модель (үлгү)
6. Керектөөчүлөр
7. Жеке менчик укугу
8. Пайда

Б ТИЛКЕСИ:

1. экономика жөнүндө жөнөкөйлөтүлгөн түшүнүк же схема;
2. товарлар менен кызматтарга жумшоо үчүн өз эмгегиңизди акчага алмаштыруучу жай;
3. товарларды же ресурстарды пайдалануу же өндүрүү укугу;
4. «эмнени?», «кандай?» жана «ким үчүн өндүрүү керек?» деген суроолорго жооп берген коомду түзүү ыкмалары;
5. сатуудан түшкөн акчадан бардык чыгашаларды алып салгандан кийин калган калдыгы;
6. товарлар менен кызмат көрсөтүүлөрдүн көбөйтүлүп чыгарылышы;
7. эмне өндүрүлөөрү жөнүндө белги берип турат;
8. товарлар менен кызмат көрсөтүүлөрдү пайдалануучулар;
9. үй чарбалары менен өндүрүүчүлөрдүн ортосундагы акчанын, продуктулардын жана товарлардын кыймылы.

§ 9. ЭКОНОМИКАЛЫК ӨСҮШТҮН ФАКТОРЛОРУ ЖАНА ТИПТЕРИ

Экономикалык өсүш бардык өлкөлөрдүн алдында турган башкы экономикалык проблема болуп саналат. Анын динамикасы боюнча улуттун экономикалык өнүгүүсү, калктын турмуш деңгээли жөнүндө жана өлкөдө ресурстардын чектелүү проблемасы кантип чечилип жатканын билүүгө болот. Экономика илими экономикалык өсүштүн үч тибин: экстенсивдүү, интенсивдүү жана аралаш типтерин бөлүп көрсөтөт.

Экстенсивдүү өсүштө – улуттук продуктуну, өндүрүш факторлорунун санын көбөйтүү негизинде өстүрүүгө болот б.а. пайдаланылып жаткан өндүрүш факторлорунун (ресурстарынын) технологиялык натыйжалуулугун өзгөртпөй туруп эле алардын санын улам көбөйтө берүү: жаңы жумушчуларды жалдап, мурдагыдан эч айырмасы жок станоктор менен иштөөчү жаңы цехтерди куруу ж.б.

Интенсивдүү өсүштө – улуттук продуктуну, өндүрүш факторлорунун сапатын көтөрүү жана алдынкы технологияны колдонуу негизинде өстүрүүгө болот б.а. пайдаланылуучу ресурстардын санын өзгөрбөгөн бойдон калтырып, технологиялык натыйжалуулукту жогорулатуу; жумушчуларды жакшыраак окутуп-үйрөтүү, алардын эмгегин туура уюштуруу; бир кыйла өндүрүмдүү машиналарды ишке киргизүү; сырьё жана материалдарды үнөмдүү пайдалануу.

Аралаш өсүштө – экстенсивдүү жана интенсивдүү өсүш жолдору аралаш колдонулат.

Экономикалык өсүштү көптөгөн факторлор аныктайт, алардын маанилүүсүн сунуш фактору, суроо-талап фактору жана бөлүштүрүү фактору түзөт.

Сунуш факторлоруна ресурстардын саны жана сапаты, эмгекке

жөндөмдүү калктын саны жана кесиптик даражасы, негизги капиталдын болушу, өндүрүштөгү технологиянын деңгээли кирет.

Суроо-талап факторлоруна коомдо өндүрүлгөн продуктуга жалпы суроо-талапты өстүрүү жана ал аркылуу аны стимулдаштыруу кирет. Мисалы: калктын кирешеси (эмгек акысы), мамлекеттин фискалдык (салык) саясаты, калктын жеке акчаларын аманатка берүүгө болгон кызыгуусу.

Ресурстарды бөлүштүрүү экономикалык өсүштү камсыз кылуу үчүн мамлекеттик деңгээлде жакшы уюштурулууга тийиш.

Өсүш факторлоруна ылайык мамлекеттин экономикалык өсүш модели түзүлөт. Өлкөдө экономикалык өсүү темпи жогору болсо, анда жумушсуздук проблемасы болбойт. Экономикалык өсүү мамлекеттин калкка көп түрдүү акысыз же жеңилдетилген өлчөмдө акы төлөнүүчү тейлөө кызматтарын көрсөтүшүнө мүмкүнчүлүк берет, тескерисинче, экономикалык өсүү солгундап, салыктар аз жыйнала турган болсо, мамлекет социалдык программаларды кыскартууга аргасыз болуп, ал бул элдин жанына баткан өтө оор процесске айланат.

§ 10. ЭКОНОМИКАЛЫК ӨСҮШТҮН ЦИКЛДЕРИ. КЫРГЫЗСТАНДЫН ӨТКӨӨЛ МЕЗГИЛИНИН ЭКОНОМИКАСЫ

Экономикалык өсүш – макроэкономикалык өнүгүүнүн борбордук маселеси. Эмне үчүн кээ бир өлкөлөр жарды болсо, башкалары – бай? Эмне үчүн экономикалык жигердүүлүктүн жүрүшүндө ар бир өлкө гүлдөп өсүүнү гана эмес, ошондой эле өзүнүн өнүгүшүндөгү төмөндөөлөрдү да башынан кечирет? Ушул суроолордун бардыгы экономикалык өсүш теориясында камтылган. Экономикалык өсүш өзүнүн кыймылында бир кылка эмес. Эгерде жалпысынан экономикалык өсүштүн тенденциясына көз чаптырсак, анда анын өнүгүшүндөгү циклдүүлүктү байкоого болот. Деңгээлдердин мезгилдүү өйдө-төмөндүгү реалдуу УДПнын, жумушсуздуктун деңгээлинин, инфляциянын деңгээлинин, номиналдуу пайыздык ставканын, номиналдуу валюталык курстун өсүшү, акчанын өсүшү ж.у.с. үчүн мүнөздүү.

Ар бир цикл төмөнкүдөй төрт фазага ээ:

1. ***Ишкердик жигердүүлүктүн туу чокусу;***
2. ***Ишкердик жигердүүлүктүн төмөндөөсү;***
3. ***Депрессия (дармансыздыгы);***
4. ***Жандануу (ишкердик жигердүүлүктүн жогорулашы) (8-сүрөт).***

8-сүр. Экономикалык циклдин фазалары

Ишкердик жигердүүлүктүн туу чокусунда экономика дүркүрөп өсүүнү башынан өткөрөт, өзүнүн мүмкүнчүлүктөрүнүн жеткен чегинде иштейт. Ушул мезгилде – жумушсуздук азыраак, керектөөчүлүк, инвестициялык, мамлекеттик чыгымдар көбүрөөк болот, жалпы сунуш жалпы суроо-талапты жогорулатып жиберет.

Бүтүндөй бир катар себептер менен керектөөчүлөр жана ишкерлер өз керектөөсүнүн деңгээлин кыскарта баштаган кезде ишкердик жигердүүлүктүн төмөндөшү келип чыгат, бул өндүрүштүн кыскарышына, б.а. жалпы сунуштун кыскарышына жана жумушсуздуктун өсүшүнө алып келет. Экономикада жалпы суроо-талап жалпы сунуштан ашып кеткен кездеги абал келип чыгат. Акырында, экономика депрессия (кризис) абалына дуушар болот, андан да бир катар себептер менен чыгат жана жандануу, көтөрүлүү фазасына өтөт, ал ишкердик жигердүүлүктүн туу чокусуна жетүү менен аяктайт.

КОШУМЧА ОКУУ

1926-жылы совет илимпозу Кондратьев Россия коомдук илим-изилдөө институтунун ассоциациясынын Экономика институтунда экономикалык циклдердин теориясы боюнча доклад жасаган. Анын эмгектерине кийинчерээк өлкөдө тыюу салынса да, Кондратьевдин иштеп чыгуулары «Экономикадагы узун толкундар» теориясынын негизи болуп, анын идеясын бүткүл дүйнөнүн окумуштуулары колдоп кетишкен. Мисалы, Нобель сыйлыгынын лауреаты (1971-ж.) Саймон Кузнец өсүш темпинин узак толкунун аныктап («Кузнецтин циклдери» деп аталган), аны 20 жылдык мөөнөт менен чектеген.

Кыргыз Республикасынын экономикалык өнүгүшүнүн динамикасы да экономиканын циклдүүлүгүн ырастайт. Алсак, республиканын өнөр жайы өзүнүн абалынын туу чокусуна 1987-жылы жеткен (9-сүрөт).

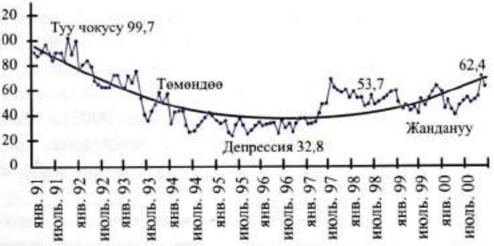

9-сүр. Өнөр жай өндүрүшүнүн динамикасы

Бөлүп көрсөтүлгүн сызык өнөр жайындагы 1991-жылдан 1995-жылга чейинки узак төмөндөө тенденциясын мүнөздөйт. Бирок соңку 1996-2000-жылдарда өндүрүштүн көлөмүнүн турукташа баштаганын көрсөтөт. Өндүрүштүн депрессиялык абалы бара-бара жандануута өтөт жана андан кийин ишкердик жигердүүлүктүн жогорулашы күтүлөт.

Азыркы учурда Кыргызстандын экономикасы турукташтыруунун татаал мезгилин баштан кечирип жатат. Биздин өлкөдө инновациялык түрдөгү өнүгүү потенциалы бар (10-сүрөт).

10-сүр. 1990-2004-жж. Кыргыз Республикасынын УДПсынын динамикасы

Акыркы жылдардын негизги жетишкендиги – бул экономикадагы туруксуз позициялардын тенденциясын токтотуп, экономикалык өсүштүн салыштырмалуу жогорку темпине жетишүү (7%). Бирок бул жетишкендиктер экономиканын туруктуулугуна жана тышкы карызды тейлөө менен жакырчылык деңгээлин кыскартууга байланышкан пландар үчүн жетишсиз болуп чыкты. Кыргызстанда 2002-ж. экономиканы өнүктүрүүдө катаал проблемалар болгон. Алар: а) алтын казууда чоң авария, б) энергия сектор үчүн өндүрүштүн төмөндөшү, в) айыл-чарбада аба-ырайынын туруксуздугу.

Өлкөдөгү экономикалык өсүштүн негизин агрардык сектор жана тейлөө тармагы түзөт. Бирок алардын ишкердүүлүгүнөн түшкөн салыктар өтө эле чектелүү.

Айыл-чарбанын жер салыгынан түшкөн салыктар жалпы салыктык түшүүлөрдөн 2 % түзөт. Ал эми климаттык фактор бул сектордо чоң тобокелдик коркунучун пайда кылат.

Тейлөө тармагы болсо тез өнүгүүдө (өсүү темпи 2004-ж. 12.1 % түзгөн). Бул тармак жаңы инновациялык кызмат көрсөтүүлөрдүн, маалымат технологияларынын жана банктардын кызмат көрсөтүүлөрүнүн эсебинен кеңейүүдө. Ага жараша туристтик кызмат көрсөтүү тармагын өнүктүрүү кызыкчылыгы өсүүдө. Бирок бул сектордон салык алуу

татаал маселе болуп турат. Азыркы учурда бул тармакта көмүскө иштердик 70% ды түзөт анын кесепетинен бюджет салыктын үчтөн эки жыйымдарын жоготууда.

Экономиканын өнөр-жай сектору бюджетке түшкөн салык жыйымдарынын 50% ын түзөт, УДП да өнөр жайдын үлүшү 16 % га барабар. Бул сектордун төмөндөшү экономиканын туруктуу өнүгүүсүнө чоң тосколдук кылууда.

Инновациялык өндүрүштү жандандыруу жана продукцияны экспортко чыгаруу багытында иштер башталды. Мындай мисалдарды биз айыл-чарба продукциясын кайра иштетүү тармагында байкасак болот.

Эми макроэкономикалык көрсөткүчтөрдүн стабилдешүүсүн байкасак, 2004-ж. инфляциянын деңгээли 2,8 % ды түзгөн. Россияда бул көрсөткүч – 11,7 % ды түзгөн (2004-ж.) Улуттук валютанын учёттук курсу 41,6 сом/долларга барабар болгон жана 6 % га бекилген, бул негизинен дүйнөлүк финансы рыногунда АКШ долларынын баасынын төмөндөөсүнөн улам жүргөн.

Кыргызстанда инновациялык ишканалардын үлүшү аз. Улуттук статистика комитетинин маалыматына караганда 2002-ж. 492 өнөр-жай ишканаларынын 9,1 % гана инновациялык деп эсептелинген.

4-таблица

ИННОВАЦИЯЛЫК ПРОДУКЦИЯНЫН ЖАЛПЫ ӨНДҮРҮШ КӨЛӨМҮНДӨГҮ ҮЛҮШҮ (ӨНӨР ЖАЙ ИШКАНАЛАРЫ, 2002-ЖЫЛ)

Аталышы	Машина куруу	Жеңил өнөр жайы	Тамак-аш өнөр жайы	Курулуш материалдар өнөр жайы
Өндүрүлгөн продукциянын көлөмү баардыгы, млн. сом	2483,9	2468,6	6811,3	13229,0
Өндүрүлгөн инновациялык продукциянын көлөмү, млн. сом	1234,3	22,5	594,8	1899,0
Жалпы өндүрүш көлөмүндө инновациялык продукциянын үлүшү, %	49,7	0,9	8,7	14,3

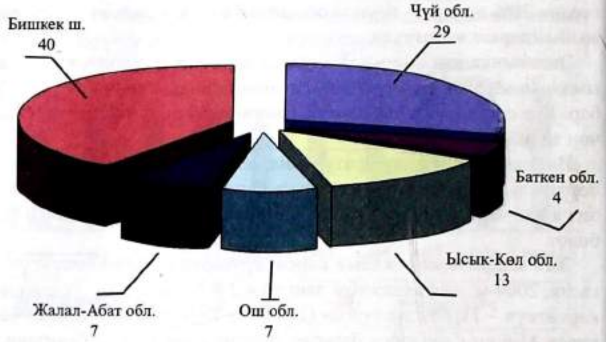

11-сүр. Региондор боюнча ишканалардын инновациялык ишинин үлүшү

Өнөр жайдын ичинде анын тармактарынын инновациялык ишинин үлүшү бир топ айырмаланып турат (4-таблицаны карагыла).

Бул айырмачылыктар Кыргызстандын региондорунда да байкалат. Өлкөнүн кээ бир региондорунда (Нарын, Талас) инновациялык ишканалар такыр эле жок (11-сүрөттү карагыла).

Мындай ахывалга карабастан, инновациялар ишкерлердин киреше алуусунун негизги каражатына айланууда. Сөздүн тар маанисинде инновация бул – жаңылыктарды киргизүү, ал эми кеңири маанисинде – илим менен техниканын жетишкендиктерин, жаңы технологияларды экономикага киргизүү процесси. Азыркы шартта илимдин жана ишкердиктин мындай жетишкендиктери – жаңы (кошумча) пайданын булагы болуп калат.

Дүйнөнүн өнүккөн өлкөлөрүндө УДПнын өсүүсүнүн 85%ы технологиялык, маалыматтык жана квалификациялык жаңы киргизүүлөрдүн б.а. инновациянын эсебинен алынат.

Кыргыз Республикасынын экономикасын инновациялык түрдө өнүктүрүүгө бардык шарттар бар. Алар: илим, өндүрүш-техникалык кубат жана билим берүү системасы. Ошентип, Кыргызстан үчүн инновациялык экономика проблемалары салыштырмалуу жаңы багыт.

§ 11.СУРОО-ТАЛАП. СУНУШ. РЫНОКТОГУ ТЕҢСАЛМАКТУУЛУК

Рыноктогу кырдаал суроо-талапка жана сунушка көз каранды. Бул факторлордун негизинде рыноктук кырдаал түзөлөт.

Суроо-талап – бул керектөөчүнүн буюмду же кызмат көрсөтүүнү белгилүү жерде жана белгилүү убакта сатып алууну каалашы жана мүмкүнчүлүгү. Мисалы: Эгер сиз кроссовка сатып алгыңыз келсе, бирок финансы жагынан сиздин мүмкүнчүлүгүңүз болбосо, анда ал суроо-талап эмес, каалоо болуп саналат. Эгерде акчаңыз болуп кроссовканы алганга даяр болсоңуз ал суроо-талапка айланат.

Суроо-талап чоңдугу (көлөмү) – бул сатып алуучу белгилүү баада, белгилүү убакытта сатып алууга даяр болгон товардын саны.

Суроо-талаптын баасы – бул эң жогорку баа, сатып алуучунун белгилүү сандагы товарларды алууга даяр болушу. Суроо-талаптын көлөмүнүн жана баасынын ортосундагы көз карандылыктан суроо-талап мыйзамы келип чыгат.

Суроо-талап мыйзамы – товардын баасы канчалык жогору болсо, суроо-талаптын чоңдугу азаят, баа канчалык төмөн болсо, суроо-талаптын чоңдугу өсөт. Суроо-талап мыйзамы товарлардын баасы менен көлөмүнүн ортосундагы тескери байланышты көрсөтөт.

Суроо-талапка таасир берүүчү факторлор:

1. Алмаштыргыч товарлардын баасы (мисалы: кроссовка жана туфли).
2. Толуктагыч товарлардын баасы (мисалы: автомобиль жана бензин).
3. Керектөөчүлөрдүн кирешеси.
4. Мода, табиттин өзгөрүшү.
5. Мезгилдин (сезондун) өзгөрүшү.
6. Жарнама.
7. Сатып алуучулардын күтүшү.

Суроо-талаптын ийкемдүүлүгү – товарларга жана кызмат көрсөтүүгө баанын түшүп кетишинен пайда болгон өзгөрүү көрсөткүчү.

Суроо-талап функциясы – суроо-талаптын чоңдугунун аны аныктоочу факторлорго көз карандылыгы. Суроо-талаптын математикалык формуласы:

QD=F(PA)

QD – суроо-талаптын чоңдугу. F – товардын саны. PA – баасы (А продукциянын).

Сунуш – өндүрүүчүлөрдүн белгилүү товарды же кызмат көрсөтүүнү ар түрдүү баада сатууга даяр болушу.

Аныкталган сандагы товарды белгилүү баада сатууга даяр болушу сунуштун чоңдугу (көлөмү) деп аталат.

Сунуштун баасы – аныкталган сандагы товардын эң төмөнкү баада сатылышы.

Баа менен сунушталган товардын ортосундагы түз байланыш – сунуш мыйзамы деп аталат. Мисалы, баалардын өсүшү менен сунуштун көлөмү да өсөт жана тескерисинче баалардын төмөндөшү менен сунуш азаят.

5-таблица

БИР КҮНДӨГҮ КАРТОШКАГА БОЛГОН СУРОО-ТАЛАП

1 кг., баасы сом менен (P)	1	2	3	4	5
Суроо-талаптын чоңдугу (Q), кг. менен	830	570	350	200	100

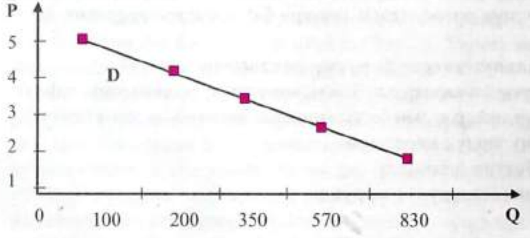

12-сүр. Суроо-талаптын ийри сызыгы

6-таблица

БИР КҮНДӨГҮ КАРТОШКАНЫН СУНУШТАЛЫШЫ

1 кг., баасы сом менен (P)	1	2	3	4	5
Сунуштун чоңдугу (Q), кг. менен	50	200	350	500	600

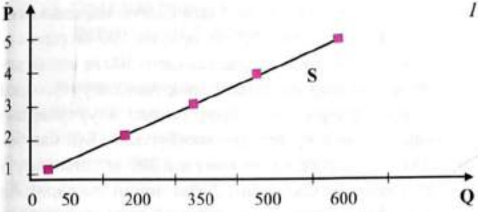

13-сүр. Сунуштун ийри сызыгы

Сунушка таасир берүүчү факторлор

1. Ресурстардын баалары.
2. Өндүрүштүн технологиясы.
3. Салыктар жана дотациялар.
4. Сатуучулардын саны.
5. .Алмаштыргыч (толуктагыч) товарлардын баасы.
6. Сатуучулардын күтүшү.

Сунуштун ийкемдүүлүгү – баанын өсүшүнө байланыштуу сунуштун көлөмүнүн өзгөрүүсүн билдирген көрсөткүчү.

Рыноктук тең салмактуулук.

Биз суроо талап жана сунуш жөнүндө түшүнүккө ээ болгондон кийин аларды өз ара талдоого, б.а. өндүрүүчүнүн (сунуштун) жана керектөөчүнүн (суроо-талаптын) өз ара аракеттенишин, товардын баасын, өндүрүүчүнүн жана рынокто сатылып жаткан товардын саны кантип аныкталарын түшүнүүгө өтсөк болот.

7-таблица

КАРТОШКАГА БИР КҮНДӨГҮ БОЛГОН СУРОО-ТАЛАП ЖАНА СУНУШ

1кг, баасы сом менен	Сунуштун чоңдугу, кг.	Суроо-талаптын чоңдугу, кг.	Базардагы түзүлгөн абал ашыгы (+), жетпегени (–)
5	600	100	+ 500
4	500	200	+ 300
3	**350**	**350**	**тең салмактуулук**
2	200	570	– 370
1	50	830	– 780

Таблицада көрүнгөндөй, бир килограммы 5 сом болгон картошканы, керектөөчүлөр сатууга сунуш кылышкан 600 кг ордуна 100 кг гана сатып алууну каалагандыгын билдик. Бул учурда рынокто 500 кг ашык керексиз сунуш пайда болгон. Бул конкуренттик күрөштөгү сатуучуларды ашыкча продукциядан кутулуп,керектөөчүлөрдү (сатып алуучуларды) жандандырыш үчүн бааны 4 сомго түшүрүүгө мажбурлайт. Бул баа боюнча өндүрүүчүлөр 500 кг сунуштайт, керектөөчүлөр 200 кг сатып алууну каалашат. Анын негизинде ашык продукция 300 кг чейин кыскарат. Ал эми сатуучулар (сунуштоо) ортосундагы конкуренция бааны төмөндөтөт. Бул баалар туруксуз болуп эсептелет, себеби ал жогорку баада экендигин көрсөтөт, ошондуктан картошканын баасы 4 сомдон төмөн болуш керек. Эгерде картошканын рыноктук баасы 1сом болсо, анда суроо талаптын чоңдугу сунуштан 780 кг ашат. Бул картошка өндүрүп жаткан фермерлердин көңүлүн калтырып, алар ресурстарды башка өсүмдүктөрдү өндүрүүгө жумшайт.Баа төмөн болгондо ашык суроо-талап түзүлөт.Баа дайыма эле бир калыпта сакталып турабы? Жок. Анткени картошканы керектөөчүлөрдүн көбү сунуш кылынган картошканын бир бөлүгүн сатып алыш үчүн килограммына 1 сомдон эмес, андан жогору да төлөөгө даяр. 7-таблицада көрүнгөндөй сунуш бааны 2 сомго көтөрсө, аны менен тартыштык азаят,бирок ал толугу менен жоюлбайт. Мында атаандаштык бааны 2 сомдон көтөрүп, баа 3 сомго жеткенде керектөөчүлөр канча сатып алууга кудурети жетсе ошончолук продукцияны өндүрүүгө фермер даяр болот. Ал 350 кг картошка экен. Ошондуктан 3 сомдук баадагы картошканы рынокто сатуу ашык да, жетишсиз калган да продукцияны пайда кылбайт. Суроо-талаптын чоңдугу сунуштун чоңдугуна барабар келгендеги баа – тең салмактуу баа деп аталып, өндүрүүчүлөрдүн жана керектөөчүлөрдүн кызыкчылыктары төп келет.

Ал сүрөттөгү суроо-талаптын жана сунуштун сызыктарынын кесилишкен (Е) точкасында болот.

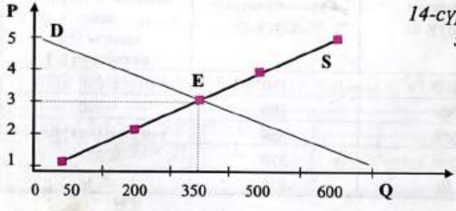

14-сүр. Суроо-талаптын жана сунуштун тең салмактуулугу

§ 12. ЭМГЕК РЫНОГУ. ЖУМУШСУЗДУК. ЖЕР РЫНОГУ. КАПИТАЛ РЫНОГУ

Эмгек рыногу – жумушчу күчүнө болгон суроо талап жана сунуштун катнашынын салыштырмалуу чөйрөсү.

Бир катар макроэкономикалык проблемалар эмгек рыногунан келип чыгат. Бул жумушсуздуктун жана анын экономикалык ошондой эле социалдык чыгымдарынын проблемалары. Советтер Союзунун тушунда өлкөдө жумушсуздук жок деп эсептелинүүчү. Ушул себептен биздин экономикалык илимибизде жумушсуздук теориясы изилденген эмес. Өткөөл мезгилде, мурдагы социалисттик багыттагы өлкөлөр жумушсуздуктун улам көбөйүп бараткан деңгээлинин фактысынын алдында калган кезде, иш менен камсыз кылуу теориясын түзүү жана өнүктүрүү зарыл болду. Балким, бул өткөөл мезгил жагдайына карата Батыштын экономикалык теориясынан пайдалануу экономикалык илимдин керектүү багыттарынын бири болуп калышы мүмкүн. Иш менен камсыз кылуу проблемаларын эмгек рыногунан карап чыгуу зарыл.

Жумушсуздук – жумушка жарактуу калктын бир бөлүгү өз жумуш күчүн колдоно албай, «ашык» калк, резерв эмгек армиясы түзүлгөндө пайда болот. Жумушсуздук капиталисттик жыйымдын жалпы мыйзамынын таасиринен келип чыгат. Экономикалык кризисте, төмөндөө жана андан кийинки депрессия мезгилинде жумушчу күчтү керектөөнүн кескин кыскарышынын натыйжасында жумушсуздук күчөйт, бул өнөр жайы өнүккөн өлкөлөрдө дайыма кайталанып турат. 2006-ж. Кыргызстанда атайын катталган маалымат боюнча толук жумушсуздардын саны 104,4 миң адамга жеткен.

Азыркы убакта экономикалык илим жумушсуздуктун негизги 3 түрүн бөлүп көрсөтөт:

1. **Фрикциялык жумушсуздук** – окуу жайын бүтүрүү, бир иштен экинчи ишке өтүү, көчүү, иштин сезондук мүнөзү менен байланышкан убактылуу, ыктыярдуу иштебей калуу;
2. **Структуралык жумушсуздук** – экономиканы структуралык кайра куруудан жана өндүрүштүн татаалданышынан келип чыккан аргасыз иштебей калуу.

   Кээ бир экономисттер фрикциялык жана структуралык жумушсуздукту айырмалашпайт, анткени көп учурда алар орун алмашып

тургандыктан, аларды айырмалоо да кыйын. Бирок, фрикциялык жумушсуздук, биринчиден, ыктыярдуу, экинчиден, өтө кыска мөөнөттүү мүнөзгө ээ экендигин белгилей кетүүгө болот. Адамдар кыска убакыт ичинде өздөрүнүн квалификациясына жана каалоосуна жараша жумуш издешет.

3. **Циклдик жумушсуздук** – жалпы суроо-талаптын дефицитинен жана экономикалык циклдеги чөгүү фазасынан келип чыккан жумушсуздук.

Ошондой эле көмүскө жумушсуздукту белгилөөгө болот. Сөз өндүрүштө иштеген кызматкерлер чындыгында артык баш болгон кездеги кырдаал туурасында жүрүп жатат, анткени бул өндүрүш процесси кызматкерлердин азыраак гана санын талап кылат.

Жумушсуздуктун деңгээли деген түшүнүккө токтололу. Эл аралык Эмгек Уюмунун (МОТ) методикасы боюнча жумушсуздуктун деңгээли үй чарбаларына мезгил-мезгили менен жүргүзүлүп турууучу сурамжылоолордун негизинде аныкталат. Бүткүл калк институциялык жана институциялык эмес категорияларына бөлүнөт.

Институциялык калк же потенциалдуу жумушчу күчү деп эсептелинбеген адамдар түзөтүү-эмгек колонияларында жана атайын мекемелерде (институттар деп аталган) турган адамдарды жана 16 жашка чейинки адамдарды камтыйт. Өз кезегинде, институттук эмес калк демилгесиз калкка (жумушчу күчүнүн курамынан чыгып кетишкен, бирок потенциалдуу жумушчу күчү деп эсептелгендер) жана демилгелүү калкка (жумушчу күчү) бөлүнөт. Жумушчу күчү иштегендерге (иш менен камсыз болгон жалпы калк) жана жумушсуздарга бөлүнөт.

Калк төмөнкүчө да айырмаланышат:

- иш менен камсыз болгон калк – эмгекке жарактуу курактагы, коомдук өндүрүштүн жарандык секторунда иштеген калк. Буга толук эмес жумуш күнүндө иштегендер да кирет;
- иш менен камсыз болгон жалпы калк – бул иш менен камсыз болгон калк жана аскер кызматчылары.

Жумушсуздуктун деңгээли – бул жумушчу күчүнүн кайсы бөлүгү жумушсуздарды түзө тургандыгын көрсөтүүчү чоңдук, б.а.:

$$U,\% = (U/L) \times 100$$

U – жумушсуздардын саны, L – эмгекке жарамдуу калктын саны.

Иш менен камсыз болуу деңгээли – бул жумушчу күчүнүн кайсы бөлүгү иштеп жаткандарды түзө тургандыгын көрсөтүүчү чоңдук б.а.:

$$E,\%=(E/L) \times 100$$

E – иштеп жаткандардын саны. L – эмгекке жарамдуу калктын саны.

Көп саясатчылар экономиканын абалын баалоо үчүн жумушсуздуктун деңгээли менен инфляциянын деңгээлинин суммасы катары «жакырчылыктын индекси» деп аталган түшүнүктү пайдаланышат. Бирок, жумушсуздуктун деңгээлин экономиканын абалынын эң талашсыз көрсөткүчү деп атоого болбойт, анткени аны аныктоонун методикасында статистикалык мүнөздөгү кээ бир каталык бар. Мисалы, иш табуудан үмүт үзүшкөн жана иш издебеген жумушчулар жумушсуздардын курамына кирбейт. Иш менен камсыз болгондордун курамына толук эмес жумуш күнүндө иштегендер камтылган, бул да жумушсуздуктун деңгээлин азайтат. Жумушсуздуктун деңгээлинин көрсөткүчү пособие алуу максатында жумуш издеп жүрөбүз деп калп айтышкан, иш жүзүндө андай кылышпаган адамдардын эсебинен жогорулашы мүмкүн.

«Жумушсуздуктун деңгээли» деген түшүнүктөн тышкары «жумушсуздуктун табигый деңгээли» деген түшүнүктү айырмалап көрсөтүшөт – бул экономикалык өнүгүү мезгилдери үчүн мүнөздүү жумушсуздуктун деңгээли. Ал фрикциялык жана структуралык жумушсуздуктун көрсөткүчтөрүнүн кошундусу катары эсептелинет. Жумушсуздуктун табигый деңгээли жумуш издегендердин саны бош жумуш орундарынын санына барабар болгон кезде, б.а. жумушчу күчүнүн рынокторунун тең салмактуу учурунда келип чыгат. Соңку убакта экономисттердин арасында ушул көрсөткүч – жумушсуздуктун табигый деңгээлин көрсөтө баштады. Бул инфляциянын туруктуу темптеринин учурундагы жумушсуздуктун деңгээлин чагылдыруучу NAIRU (Non Accelerating Rate of Unemployment) көрсөткүчү.

Эмгек ресурстары – өлкөдөгү калктын эл чарбасында эмгектенүүгө жарамдуу, тажрыйбасы, билими бар бөлүгү.

Рынок мамилелери өнүккөн сайын, эмгекке болгон суроо – талап да өсүп, калктын көпчүлүгү жалданып иштегенге өтө баштады.

Эмгек рыногу башка товар жана тейлөө рыногундай эле түзүлөт. Азырынча эмгек рыногу жумушсуздук жана жумуш менен камсыздуулук жөнүндө сөз кылганда, буларга биз макроэкономикалык көз караш менен карайбыз.

Эмгек рыногунда сунуштоонун чоңдугун – жалданып иштеп жаткан же жумуш издеп жүргөн кишилердин саны түзөт. Анын көлөмү калктын эмгекке жарактуу бөлүгүнүн, б.а. бой жеткенден пенсияга чейинки курактагылардын санына байланыштуу.

Жалданма эмгек сунушунун чоңдугуна демографиялык фактор – балдардын аз же көп төрөлүшү жана калктын курамы, о.э. социалдык фактор – биринчи кезекте иштеген аялдардын үлүшү таасир этет.

Жалданма эмгекке болгон суроо-талаптын чоңдугун аныктаган фактор – экономикалык өсүү экенин баамдоого болот. Фирманын продукциясына суроо талап өсүп, муну менен катар киреше да өскөндө, фирма кошумча санда кызматчыларды жумушка алууга даяр болот, о.э. тескерисинче, экономикалык төмөндөөлөр учурунда көп адамдар жумуштан бошотулат.

Эмгек рыногунда баасы-баарынан мурда, эмгек акынын өлчөмү, б.а. саат, күн, жума, ай ж.б.у.с. үчүн төлөнүүчү эмгек акы болуп саналат. Мындан тышкары эмгек шарттары (жумушчу ордунун коопсуздугу, ыңгайлуулугу ж.б.) да эске алынат.

8-таблица

1999-2003-ЖЫЛДАРДА КЫРГЫЗСТАНДАГЫ ЭМГЕК РЕСУРСТАРЫНЫН ТЕҢДЕШТИГИНИН ИНДИКАТИВДҮҮ КӨРСӨТКҮЧТӨРҮ (МИҢ АДАМ)

Көрсөткүчтөр	**1999**	**2000**	**2001**	**2002**	**2003**
Калктын саны	4836,8	4911,0	4994,0	5080,0	5192,0
Бардык эмгек ресурстары	2613,7	2664,0	2755,0	2800,0	2848,0
Экономикалык жактан активдүү калк	1901,1	1911,0	1925,0	1940,0	1960,0
Иштеген калк	1764,3	1767,1	1770,0	1786,0	1823,0

Жер рыногу – бул жерге ээлик кылуудагы коомдук мамилелердин жыйындысы. Анын негизи болуп жердин баасын аныктаган экономикалык рента эсептелет. Жер рыногунун субъектилери – жер ээлери жана ижарачылар. Жерди сатууда анын баасы башка эле товарлар сыяктуу суроо-талап жана сунуш аркылуу аныкталат.

Кыргызстанда жер рыногун түзүү механизмдеринин технологиясын иштеп чыгуу жана жерди сатып алууну жана сатууну жөнгө салуу үчүн Кыргыз Республикасынын Президентинин 2000-жылдын 13-июндагы жарлыгы менен жер рыногун (базарын) түзүү, жерге болгон укукту каттоо жана жердин баасын аныктоо боюнча Өкмөткө тапшырма берилген. Анын негизинде «Жер кодекси», «Кыймылсыз мүлктү мамлекеттик каттоо жөнүндө» жана «Нотариат жөнүндө» мыйзамдар иштелип чыгып, бекитилген. Буларда агрардык багыттагы жерлерди сатуу-алуу, конкурстук негизде узак жана кыска мөөнөткө ижарага берүү, мамлекеттин менчигиндеги жерлерди пайдалануу үчүн ижаралык төлөмдөрдү аныктоо жана жерге болгон талаш-тартыштарды карап чыгуу боюнча соттон тышкары органдарды түзүү шарттары аныкталган.

Жер рыногу өзүн-өзү жөнгө салуучу система катары негизги жети элементти камтыйт: суроо-талапты, сунушту, бааны, менеджментти, маркетингди, инфраструктураны жана ишкердик процедураларды. Республикада жер рыногунда сатуучулар, сатып алуучулар, жер боюнча адистер жана ар кайсы мамлекеттик мекемелер, уюмдар аракеттенет.

Кыргызстанда башка рыноктордой эле, жер рыногунун төмөндөгү функциялары бар:

1. жер рыногунун мүнөздөмөсү;
2. жер рыногун сегменттештирүү;
3. жерди ижарага берүү-алуу;
4. жердин наркы жана баасы.

Эми ушул жер рыногунун төрт функциясына токтололу

1. Жер үлүштөрүнө өзгөчө мүнөздүү болгон касиеттери, тактап айтсак, баанын мезгилге ылайык өйдө-төмөндүгү, регионго жараша баанын көп дифференцияланышы, инженердик инфраструктуранын өнүгүүсү жана экологиялык шарттар, сатып алуучунун мүмкүнчүлүгү боюнча жерди айырмалоо ж.б. мүнөздөмөлөрү кирет.

2. Жерди сегменттештирүү маркетингдин маанилүү аспабы болуп эсептелет. Жер рыногун сегменттештирүү критерийлерине: сегменттин сандык көрсөткүчтөрү, анын мааниси жана пайдасы, атаандаштардын рыногуна дал келиши, тандалган сегменттин натыйжалуулугу жана конкуренттик жөндөмдүүлүгү кирет.
3. Рыноктук мамилелердин өнүгүүсү менен ишкердүүлүк чөйрөсүндө жерди келишим боюнча аныкталган мөөнөткө ижарага берүүгө же алууга жогорку маани берилет.
4. Рыноктун шартында кыймылсыз мүлктүн (жердин) бир топ наркы болот: рыноктук, керектөөчүлүк, инвестициялык, камсыздандыруу, жоюу, балансттык, салык алуу, ж.б. Жердин наркы төрт фактордун негизинде түзүлөт: суроо-талаптын, сунуштун, тартыштыктын (чектелгендиктин) жана жердин бөлүнүшү.

Экономиканын агрардык тармагын өнүктүрүү стратегиясы төмөнкү иш - чараларды камтыйт:

1. Жерди үлүштөргө берүүнү токтотуу.
2. Үлүштөргө берилген жерлерди каттоо системасын түзүү жана менчиктик күбөлөндүрүү.
3. Жерди сатуу-алуу боюнча аукциондорду өткөрүү шартын жана саясатын ишке ашыруу.
4. Жер рыногун өнүктүрүү үчүн ага тиешелүү мыйзамдарды иштеп чыгуу.
5. Жеке чарбалар өндүргөн продукцияларды сатып алуу, кайра иштетүү жана аны сатуу иштерин кооперациялаштыруу.

Капиталдар рыногу – бул ссудалык капиталдардын бир бөлүгү. Анда орточо жана узак мөөнөттөгү ссудалык капиталга суроо-талап жана сунуш мамилелери жыйынтыкталат.

Капитал – (нем. Kapital. – алгачкы негизги мүлк, лат. capitalis. башкы) – экономикалык категория катары – жалданма жумушчулардын эмгектенүүсүнүн натыйжасында кошумча наркты пайда кылуучу нарк. Капитал товар өндүрүшүнүн белгилүү бир баскычында, качан чакан товар чыгаруучулар жакырданып, өндүргүч күчтөрдөн ажырап калышынын жана ал өндүргүч күчтөр капиталисттин колуна топтолушунун натыйжасында жумушчу күчү товарга айланган кезде пайда болот.

Капиталдын алгачкы жыйымы – көпчүлүк майда товар

өндүрүүчүлөрдүн (негизинен дыйкандардын) жалданма жумушчуга айлануу процесси; бул процесс майда товар өндүрүүчүлөрдү өндүрүш каражатынан ажыратуу жана ал каражатты капиталга айландыруу жолу менен жүрөт. Тарыхый жактан капитал өндүрүш ыкмасынан мурда пайда болуп, анын өркүндөшүн тездеткен. Капиталдын алгачкы жыйымы Батыш Европада XV–XVIII к.к., Россияда XVII–XVIII к.к. болгон.

Капитал жыйымы – кошумча нарктын капиталга айланышы. Капитал жыйымы жумушчуларды эксплуатациялоонун күчөшү, кошумча нарк үлүшүнүн (капитал жыйымына кетчү) көбөйүшү, аракеттеги капиталдын өсүшү менен аныкталат.

Капиталдын айланышы – капиталдын үзгүлтүксүз жаңырып турган процесси. Өнөр жай капиталы ireттүү айлануунун бардык баскычынан өткөн убакыт – анын айланыш убакытын түзөт. Жеке капиталдын айлануу ылдамдыгын өлчөө жана салыштыруу үчүн бирдик катары бир жыл кабыл алынган. Капиталдын айланышынын ылдамдашы менен кошумча нарк өндүрүү көбөйөт.

Капиталдын борбордоштурулушу – бир нече капиталдын биригишинин же бир капитал экинчисин өзүнө кошуп алышынын натыйжасында капитал өлчөмүнүн көбөйүшү. Капиталдын борбордоштурулушунун маанилүү формасы – акционер коому.

Ссудалык (насыя) капиталдар рыногу – ссуда капиталына талап жана сунуштардын пайда болуу чөйрөсү. Мында коммерция, инвестиция банктары, камсыздандыруу компаниялары, пенсия фондулары ж.б. «сатуучунун», ал эми өкмөт, өнөр жай жана соода фирмалары, жеке адамдар «сатып алуучунун» милдетин аткарат. Ссудалык капиталдар рыногу баалуу кагаз эмиссиясына жана жалган капиталдын жумшалышына байланыштуу болот.

Ссудалык капиталдар рыногу ошондой эле, эркин акча каражаттарын чогултууну камсыз кылган, аларды ссудалык капиталга айландырууда жана аны кайта өндүрүү процессине катышкандардын ортосунда жаңыдан бөлүштүрүүдөгү экономикалык мамилелер системасы.

Ссуда капиталы (насыя капитал) – ишкердикке же мамлекетке карызга берилип, ссуда пайызы түрүндө пайда түшүрүүчү акчалай капитал. Убактылуу пайдаланылбаган акчалай капиталдын пайда болушу жана анын ссуда капиталына айланышы капиталдын ireттүү

айланышынын негизинде болот. Анын ээси өндүрүшкө, аны башкарууга катышпай эле кошумча нарктын бир бөлүгүн менчиктеп алат.

Ссуда пайызы – насыя алган ишкер ссуда капиталын пайдалангандыгы үчүн насыя берген банкка үстөк төлөөчү бөлүгү.

§ 13. АКЧА РЫНОГУ. ИНФЛЯЦИЯ

Кыргызстандын акчасынын тарыхы

Кыргызстандын аймагында өзүнүн акча каражаттарынын пайда болушунун тарыхы байыркы заманга тиешелүү жана байыркы түрк каганатынын пайда болушу менен байланыштуу. VII–VIII кылымдардагы отурукташуу жана шаардык маданияттын өнүгүшүнүн негизинде Кыргызстанда өзүнүн акча каражаттарын чыгаруу зарылчылыгы пайда болгон.

Биринчи жолу, акча эмиссиясы менен Түргөш каганатынын өкмөт башчылары иш алып бара баштаган. Түргөш монеталары биринчи жолу VIII кылымдын 30-жылдары чыгарылгандыгы илимпоз-тарыхчылыр тарабынан шексиз аныкталган. Монеталар, Чүй өрөөнүндөгү Краснoречка жана Акбешим шаарчаларында жана Талас өрөөнүндөгү байыркы Таразда, урандылары алиге сакталып турган Жети-Суунун ири шаарларынан табылган жана ошол жерлерде чыгарылган.

«Акча» терминининин алгачкы документте чагылдырылып колдонулушу, байыркы енисей кыргыздары отурукташып турган Минусин ойдуңунан табылган жана Тан империясынын (713-748 жж.) доoруна туура келген. Кийинчерээк Тянь-Шанга багыт алышкан.

Кыргызстандын совет доорундагы акча жүгүртүү тарыхы Россия жана бардык союздук республикалардын акча жүгүртүүсүнө окшош. Кыргызстан союздук республика шартында СССРдин курамына киргенден кийин, 1938-жылдын үлгүсүндөгү 1, 3 жана 5 сом наркындагы советтик акча белгилеринде биринчи жолу кыргыз тилиндеги «сом» деген жазуу пайда болгон.

Акчанын эмиссиясы жана улуттук валютаны жүгүртүүгө чыгаруу. Ар бир өлкө өз акча бирдигине ээ. Улуттук валюта – көз карандысыз мамлекеттин атрибуттарынын бири. Мамлекет, кагаз жүзүндөгү банкноттор, казыналык билеттер жана монеталар түрүндөгү өздүк акча бирдиктерин эркин чыгаруу укугуна ээ. Акча белгилерин жүгүртүүгө чыгаруу «эмиссия» деп аталат.

«Эмиссия» түшүнүгү, акчаны жүгүртүүгө чыгаруунун ар кандай максаттарын көздөө менен байланыштуу. «Эмиссия» дегендин алдында, акча белгилерин жүгүртүүгө чыгаруу, б.а. акчаны Улуттук банктын чегинен сырткары чыгаруу дегенди түшүнүү керек.

Кыргызстанда улуттук валютанын жалгыз эмитенти болуп Кыргыз Республикасынын Улуттук банкы саналат. «Кыргыз Республикасынын Улуттук банкы жөнүндөгү» Мыйзамына ылайык, ага, акча белгилерин (банкноттор жана монеталар) жүгүртүүгө чыгаруу же андан алып салуу боюнча өзгөчө укук берилген. Сом – Кыргыз Республикасынын аймагындагы жалгыз төлөө каражаты болуп саналат, аны юридикалык жактар жана жеке адамдар чектөөсүз кабыл алышы керек.

Экономикалык реформаларды жана өз алдынча экономикалык саясат жүргүзүү Программасын жүзөгө ашыруу үчүн улуттук валютаны киргизүү зарылдыгы жөнүндөгү Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн сунушунун негизинде Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин 1993-жылдын 3-майында «Улуттук валютаны киргизүү жөнүндөгү Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн сунушу тууралуу» токтому кабыл алынган.

Улуттук валютаны киргизүү мөөнөттөрүн аныктоо жана аны жүгүртүүгө чыгаруу жоопкерчилиги Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнө жана Улуттук банкына жүктөлгөн. 1993-жылдын 10-майында Кыргызстан өз валютасын – кыргыз сомун жүгүртүүгө чыгарган.

Кыргызстандын улуттук валютасы республика үчүн оор, башкалардан көз карандысыз экономикалык саясатты жүргүзүүгө аракеттенип жаткан учурда киргизилген. Ага чейин КМШнын башка өлкөлөрүндөй эле, төлөө каражатын «рубль» аткаруучу.

Мындай шартта улуттук валютаны киргизүү өзүмчүлдүк максат эмес эле. Сомду киргизүү Кыргызстандын көз карандысыз экономикалык саясатын жүргүзүү каражаты болгон. Мында анын башкы максаты инфляцияны оздуктоо жана кийинчерээк экономиканы структуралык жактан реформалоо программасы үчүн шарттарды камсыз кылуу болуп саналган.

Акча – жалпы эквивалент милдетин аткаруучу өзгөчө товар. Белгилүү тарыхый шартта (этапта) өзүнөн өзү бөлүнүп чыккан. Капитализмге чейинки формацияларда акча милдетин ар кыл товар

(куну – тери, эгин, мал) аткарган, бара-бара ал акча товарынын талабын толук канааттандырчу асыл металлга (алтын, күмүш) өткөн. Акчанын милдеттери: нарк чени; жүгүртүү каражаты; байлык; төлөм каражаты; дүйнөлүк акча. Акча нарк чени милдетин эң ыңгайлуу эсептелме акча катары аткарат, ага баа жана баа масштабы байланыштуу; жүгүртүү каражаты милдетин толук баалуу акча (алтын жана күмүш монета) жана аларды алмаштырчу – кем баа монета жана кагаз акча; байлык каражаты милдетин толук баалуу гана акча; төлөм каражаты милдетин толук баалуу акча жана аларды алмаштырчу – кредит акча (вексель, банк билети); дүйнөлүк акча милдетин уютунду алтын, кредит, акча (улуттук валюта куну менен) жана эл аралык кредит каражаты (мис., «атайын карыздоо укугу») аткарат.

Акча белгиси – алтын же күмүш акчанын ордуна жүгүртүлүүчү нарксыз кагаз акча, кем баа монета ж.б. нарк белгиси.

Акча жүгүртүү – жүгүртүү жана төлөм каражаты иретинде акчанын товарды алмаштырышы.

Акча капиталы – өнөр жай капиталынын иреттүү айланышынын баштапкы жана акыркы фазаларындагы түрү. Жүгүртүү чөйрөсүндө колдонулат. Өндүрүш каражатын жана жумушчу күчүн сатып алууга керектелет. Акча капиталынын негизиги түрү – ссуда капиталы.

Акчанын мааниси. Акча деген эмне, ал эмне үчүн керек жана экономикада жана адамдын жашоосунда кандай ролду ойной тургандыгы көптөгөн жылдардан бери белгилүү.

Акча тууралуу саясий экономика мектебинин өкүлү, шотландия экономисти Адам Смит «аны башка адамдарга берип, андан бошонуу менен биз пайда ала турган бирден-бир буюм» деген оригиналдуу пикирин айткан. Экономикалык категория катары акчага карата басымдуу жана орундуу аныктаманы төмөнкүчө берсе болот: «Акча – жалпы товардык эквивалент, алмашуунун универсалдуу каражаты». Бул аныктамада акчанын баштапкы максаты жана алардын негизги, аныктоочу сапаты, касиети чагылдырылган. Себеби, акчанын келип чыгышы, алмаштыруучу тараптар үчүн анын бирдей баалуулугун, эквиваленттүүлүгүн камсыз кылуу максатында товарларды алмашуу учурундагы керектелиши менен шартталган.

Акча бир катар **функцияларды** аткарат (функциясы деп алардын максатын, пайдалануу ыкмаларын аныктаган буюмдардын касиети аталат). Аларга кеңири токтололу.

1. Алмашуу (жүгүртүү) каражаты.

Акчанын жардамы аркылуу адамдардын, ишкерлердин, фирмалардын жана мамлекеттердин ортосунда товарларды же кызмат көрсөтүүлөрдү түздөн-түз алмашуу иш жүзүнө ашырылат. Бирок жөнөкөй Т-Т (товарга а акчага товар) схемасы боюнча алмашууга караганда, Т-А-Т (товарга акча, товар) схемасы боюнча товарларды алмашуу бир кыйла жеңил болот.

Акча – жүгүртүү каражаты катары монеталар жана кагаз акчалар колдонулат. Алгачкы монеталар биздин доорго чейин IV кылымда байыркы Римде, кагаз акчалар биринчи жолу XII кылымда Кытайда пайда болгон. Өлкөдөгү жүгүртүүгө чыгарылган акчанын саны (массасы) жүгүртүүгө керектелүүчү алтындын санына барабар болууга тийиш болгон.

2. Төлөм каражаты.

Акчанын ролун алмашуу каражаты катары кароодо, акчаны товарларды жана кызмат көрсөтүүлөрдү төлөө үчүн пайдалануу дегенди билебиз.

3. Нарк өлчөмү.

Анын жардамы менен товардын наркы өлчөнүп, бири-бирине салыштырылат, б.а. товардын наркы акча аркылуу өлчөнөт. Нарктын акчалай туюнтулушу баа деп аталат. Товардын баасы анын наркынан жогору же төмөн болушу мүмкүн.

4. Байлык топтоо (сактоо) каражаты катары.

Акча байлык топтоо (сактоо) каражаты катары кызмат кылат, ошондуктан акча байлыкты билдирет. Сактоо каражаты катары, акча келечекте товарларды же кызмат көрсөтүүлөрдү сатып алуу үчүн мүмкүнчүлүк берет.

Олуттуу инфляциянын шартында акчанын реалдуу наркы төмөндөйт, ушуга байланыштуу анын ээлери аны товарга, кыймылсыз мүлккө айландырууга же акырындык менен түшүп бара жаткан инфляциялык валютага алмаштырууга умтулушат.

5. Дүйнөлүк акча.

Бул милдетти уютунду алтын жана эл аралык эсептешүүлөрдө таанылган акча каражаттары аткарат. Албетте бул, дүйнөнүн алдыңкы мамлекеттеринин туруктуу конвентирленүүчү валюталары.

Акча рыногу – ссудалык капиталдар рыногунун бир бөлүгү.

Мында фирмалардын, мекемелердин, банктардын, мамлекеттин

жана жеке адамдардын айланма капиталы кыска мөөнөттүү депозиттик, ссудалык операциялар жүргүзүү үчүн пайдаланылат.

Акча башка ар кандай товар сыяктуу эле рынокто сатып алынышы жана сатылышы мүмкүн, б.а. акчанын өзү эмес, бирөөнүн акчасын убактылуу пайдалана туруу мүмкүнчүлүгү. Акча рыногунун негизги сатуучулары – жеке адамдар, сатып алуучулары – фирмалар, ишкер адамдар, ал эми далдалчылар болуп банктар саналат.

Адамдардын жеке кирешеси эки бөлүккө бөлүнөөрүн эске салып кетүү керек. Биринчиси – жеке керектөөлөргө сарпталат, экинчиси – үнөмдөлгөн акчалар, ал белгилүү убакытка чейин сактоого (аманатка) жумшалат. Үнөмдөлгөн акчалар адамдардын же фирмалардын өзүндө да топтолуп калышы мүмкүн. Бош акчанын ээлери аны пайызга карыз берүүгө макул болушат.

Республиканын экономикасы, фирмалар өндүрүштү өнүктүрүү үчүн кошумча акча каражатына (инвестицияга) муктаж болот. Мындан биз бир жагынан бош жаткан акчанын сунушталышын, экинчи жагынан ага болгон суроо-талапты көрөбүз. Акча рыногунда бул эки тараптын кызыкчылыгын бириктирип турган далдалчылык кызматты банктар ишке ашырат.

Жарандык укукта, ссуда – мүлктү убактылуу пайдалануу келишими, карыз синоними. Ал кредиттөө боюнча операцияларды белгилөө үчүн да колдонулат.

Депозит (лат. depositum – аманат буюм) – 1) мамл. мекемеге (мис., нотариат конторасына) түшүүчү жана белгилүү шартта ээсине (же анын көрсөтмөсү боюнча башка бирөөгө) берилчү мүлк (акча же баалуу кагаз). 2) Банк менен сактык кассадагы аманат.

ИНФЛЯЦИЯ

Инфляция (лат. inflatio - ашып-ташуу) – кагаз акчаны артык баш чыгаруудан (керектүү чыныгы акчага – алтынга салыштырганда) жүгүртүү чөйрөсүндө акчанын ашып калышы. Чыгарылган кагаз акчанын саны өзгөрүүсүз турганда жүгүртүүдөгү товардын азайып кетишинин натыйжасында да инфляция болушу мүмкүн. Алтынга караганда кагаз акчанын баасы түшүп, баалар жогорулап, чыныгы эмгек акы төмөндөйт. Азыркы шартта инфляция алтындын рынок баасынан, турмуш наркынын көтөрүлүшүнөн, валютанын «олку-солку» курсун киргизүүдөн, баалардын жогорулашынан көрүнүүдө.

ИНФЛЯЦИЯНЫН БААЛАРДЫН ӨСҮШ ТЕМПИ БОЮНЧА ТҮРЛӨРҮ.

1. Нормалдуу инфляция – инфляциянын жылына 3-3,5 %дык өсүшү.
2. Жай инфляция – инфляциянын жылына 10%га чейинки өсүшү.
3. Тез инфляция – инфляциянын жылына 20-200% өсүшү.
4. Гиперинфляция – 6 айдан ашуун созулган инфляциянын айына 50 % өсүшү. Гиперинфляциянын тушунда акчалардын наркы ушунчалык тез түшүп кеткендиктен, алар өзүлөрүнүн башкы функцияларын аткара албай калышат, бартер өсөт.

Инфляциянын кесепеттери.

Инфляция катталган киреше алгандардын (пенсионерлер, студенттер, пособие алуучулар ж.у.с.) турмушун начарлатат. Кирешенин төмөндөп кетпеси үчүн, инфляциянын темпин эсепке алып, аны оңдоп-түзөп туруу зарыл. Инфляциядан, жашоо наркына салыштырганда алда канчалык арбын кирешеге ээ болгондор утушат.

Күтүүсүздөн келген инфляция, эгерде салымдар боюнча пайыздар, дивиденддер инфляциянын темпине жараша өспөсө, накталай аманат ээлери, катталган кирешеси менен финансы активдерин кармап туруучулар катуу жабыркайт.

Инфляциядан, эгерде кредит боюнча пайыздарды тактоодо, инфляциянын темпи эсепке алынбаса, кредиторлор жапа чегишет. Бирок күтүүсүз инфляция кредиттердин эсебинен карыз алуучуларга пайда келтирет.

Инфляциядан, бааларды пландаштыруудагы кыйынчылыктардан, күтүүсүздүктөн, өзгөчө узак мөөнөттүү инвестициялык долбоорлор, божомолдоолор боюнча иш жүргүзгөн ишкерлер да жапа чегишет.

Жалпысынан микроэкономикалык кырдаал начарлайт. Экономикалык өсүш басаңдайт. Инфляцияны токтотуу өтө кымбатка түшөт. Бул өндүрүштүн төмөндөшү жана жумушсуздук. Коомдук кирешелердин деңгээли боюнча эл кескин жиктелет.

Өткөөл экономикада инфляциялык ийри сызык деген түшүнүктү эске алуу керек.

Кыска мөөнөттүү мезгилде жумушсуздук менен инфляциянын деңгээлинин ортосунда терс байланыш болот, аны Филлипстин ийри сызыгы сүреттөйт. Филлипстин оригиналдуу жана инфляциялык ийри сызыгы сүрөттө көрсөтүлгөн.

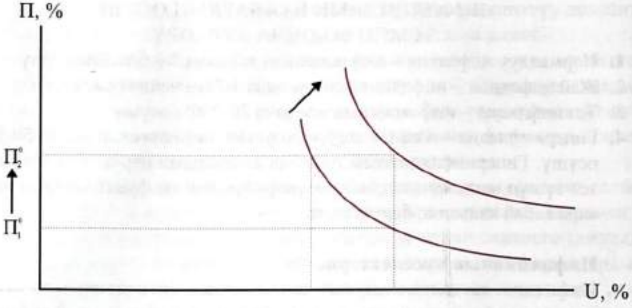

15-сүр. Филлипстин ийри сызыгы

Филлипстин ийри сызыгы төмөнкүдөй теңдеме менен сүрөттөлөт:

$$П=Пе+\beta\ (u-u^*)+\varepsilon$$

П – инфляциянын деңгээли. Пе – күтүлүп жаткан инфляция.

(u-u*) – циклдик жумушсуздук. β – бурч коэффициенти.

ε – сунуштун катуу таасири.

Өкмөт, жалпы чыгашаларды башкаруу менен кыска мөөнөттүү мезгил үчүн жумушсуздуктун (U) жана инфляциянын (П) деңгээлдеринин белгилүү комбинациясын ийри сызыктан тандап ала алат, инфляцияны күтүү Филлипстин ийри сызыгын оң жакта жогору карай жылдырат.

Инфляцияга каршы чаралар системасы

Экономикалык саясат боюнча алып караганда инфляцияны чечкиндүү чаралар менен жоюу же ага ыңгайлаштыруу керек. Ар кандай өлкөлөр бул маселени өз алдынча чечет, мындай чаралар менен кирешелердин индексациясы, баалардын өсүшүнө көзөмөл кылуу, эмгек акынын өсүшүн инфляциянын өсүшүнө жараша коюу, бааларды жана эмгек акыны кармап туруу, монополияга каршы чараларды күчөтүү жана бааларды чектөө, баалар менен эмгек акынын катышына көзөмөл кылуу ж.б. менен жолго салынат.

Жыйынтыктоо

Экономикалык өсүштү камсыз кылуу ар бир өлкөнүн башкы милдети болуп саналат. Анын үч түрү бар: экстенсивдүү, интенсивдүү жана аралаш (реалдуу).

Өлкөнүн экономикалык өнүгүшүндө циклдүүлүктү байкоого болот, ар бир цикл төрт фазага ээ:

1. Ишкердик жигердүүлүктүн туу чокусу;
2. Ишкердик жигердүүлүктүн төмөндөөсү;
3. Депрессия;
4. Жандануу (ишкердик жигердүүлүктүн жогорулашы)

Экономиканы жандандырууда төмөнкү мыйзам ченемдүүлүктөрдү эске алууга тийишпиз. Алар:

1. Суроо-талап, сунуш жана теңсалмактуулук мыйзамдары;
2. Эмгек рыногу, жумушсуздуктун негизги түрлөрү (фрикциялык, структуралык, циклдик, жабык жумушсуздуктар);
3. Жер рыногу жана анын функциялары:
   а. жер рыногунун мүнөздөмөсү;
   б. жер рыногун сегменттештирүү (жиктөө);
   в. жерди ижарага берүү-алуу;
   г. жердин наркы жана баасы.
4. Капиталдар рыногу, акча рыногу жана инфляция.

Мамлекет экономикалык өсүштүн жогорку факторлорун эске алып, өзүнүн тейлөө функцияларын так аткарганда гана элдин турмушун жакшыртууга жетише алат.

Суроолор

1. Экономикалык өсүштүн факторлору жана типтери деген эмне?
2. Экономикалык циклдин фазалары эмнени көрсөтөт?
3. Суроо-талаптын жана сунуштун чоңдугу деген эмне?
4. Суроо-талап жана сунуш мыйзамдары эмнени билдирет?
5. Жумушсуздук деген эмне жана анын кандай түрлөрү болот?
6. Кыргызстандын улуттук валютасы качан жүгүртүүгө чыгарылган? Ага эмнелер түрткү болгон?
7. Акча кандай функцияларды аткарат?
8. Инфляция деген эмне жана анын кандай түрлөрү болот?

Тапшырма

1. Берилген суроо-талаптын шкаласы боюнча суроо-талап ийри сызыгын түзгүлө.

9-таблица

ДҮКӨНДӨ ДЕПТЕРГЕ БОЛГОН СУРОО-ТАЛАПТЫН ШКАЛАСЫ

Суроо-талаптын чоңдугу (ай ичинде)	Баасы (сом менен)
300	1,5
250	2,0
200	2,5
150	3,0
100	3,5
50	4,0

2. Бышыктоо үчүн суроолор:
   а. эгерде бир дептердин баасы 2 сом болсо, канча дептер сатылып алынат?
   б. эгерде 200 дептер сатылган болсо, анда алар кайсыл баада сатылган?
3. Жалпы кирешени эсептегиле (жалпы киреше =баа х сан), эгерде бир дептердин баасы 3 сом болсо?
4. Берилген сунуштун шкаласы боюнча сунуштун ийри сызыгын түзгүлө.

10-таблица

КОЙГО БОЛГОН СУНУШТУН ШКАЛАСЫ

Баасы (сом менен)	Сунуштун чоңдугу (бир айга)
1000	100
1500	250
2000	350
2500	400
3000	450
3500	500

Бышыктоо үчүн суролор:

а. сатууга коюлган койлордун саны 250 болсо, базарда койдун баасы кандай болот?

б. сатуучулар 1000 сом баасында канча койду сатууга сунуш кыла алат?

5. Жалпы кирешелерин эсептегиле (баа x сан):

а. эгерде ар бир айда 100 кой сатылса?

б. эгерде койдун баасы 2500 сомго барабар болсо?

6. Акыркы убакта эмгектин мүнөзү тез өзгөрүүдө, кыязы бул өзгөрүүлөрдүн кээ бирөөлөрү силердин райондогу жагдайга да таасир эткен болуш керек:

а. 20 жыл мурда кандай кесип жок эле?

б. 20 жыл мурдагыга салыштырганда алгачкы жолу иштей баштаган адамдардын даярдыгынын жана билиминин деңгээли азыр кандай болууга тийиш?

7. Азыркы күндө көп адамдар өлкөнү кыдырып иш издешүүдө:

а. жумушчу күчүнүн мындай кыймылынан өлкө кандай экономикалык пайда табат?

б. мындай иш издөөлөр айрым жекече чыгымдарга алып келет. Алар кандай?

Терминдерди тандап алуу:

А тараптагы ар бир терминге Б тараптан ага ылайык келген аныктаманы тандап белгилегиле:

А ТИЛКЕСИ:

1. суроо-талап
2. Суроо талап чоңдугу.
3. Суроо-талап баасы.
4. Жекече суроо-талап.
5. Рыноктук суроо-талап.
6. Суроо-талап закону.
7. Суроо-талап функциясы.
8. Толуктагыч товарлар.
9. Өз ара алмаштыргыч товарлар.

Б ТИЛКЕСИ:

1. Бирдей касиетке ээ болгон товарлар.

2. Керектөөчүнүн буюмду же кызмат көрсөтүүнү белгилүү бир убакытта жана баада сатып алууну каалашы.
3. Сатып алуучу белгилүү баада сатып алууга макул болгон товардын саны.
4. Керектөөчүнүн белгилүү товарга болгон өзгөчө суроо-талабы.
5. Товардын басы канчалык жогору болсо товардын саны аз болот, баа канчалык төмөн болсо, товардын саны көп болот.
6. Суроо-талап чоңдугун аныктоочу факторлордон болгон көз карандылыгы.
8. Рыноктогу бардык товарларды сатып алуучулардын суроо-талабы.
9. Бирге пайдалана турган товар.

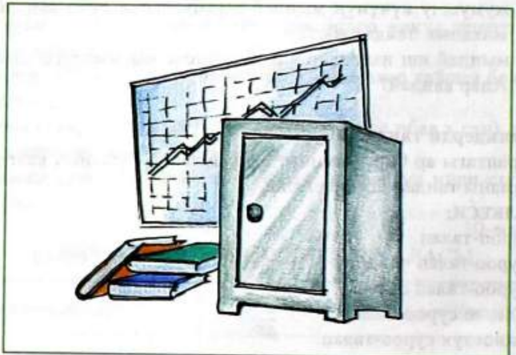

Бул жашоодо эң башкы нерсе бул турмуш. Ошол турмушта бирде ойдо, бирде ылдый [illegible] болот. Жаман жакшы [illegible] кабылат, эгер болбосо [illegible] кылалык. Бул дүйнөдө [illegible] бир түбөлүк бала албайбыз. Ошондуктан [illegible] гана [illegible] болбогула, сабырдуу жана чыдамдуу болуу керек жана өзүңө ишенсең, жана [illegible] Н[illegible]

IV БӨЛҮМ ДҮЙНӨЛҮК ЖАНА КЫРГЫЗСТАНДАГЫ ЭКОНОМИКАЛЫК ОЙЧУЛДАР ТАРЫХЫНАН

§ 14.БАЙЫРКЫ ЭКОНОМИКАЛЫК ОЙДУН ӨКҮЛДӨРҮ (Ксенофонт, Платон, Аристотель, Куран)

Байыркы дүйнөнүн философтору жана экономисттери Ксенофонт, Платон, Аристотель жана башкалар экономикалык теорияга көп салым кошушкан. Ксенофонттун (биздин доорго чейинки 430-344-жылдар) айткандарында «үй чарбасын» илим катары талдоого алгандыгы даана байкалат. Анын пикири боюнча, баюунун жалгыз жолу артык баш буюмдар күтүү. Анын чыгармаларында эмгекти бөлүштүрүү, товар жана акча жөнүндөгү аныктамалар чагылдырылган. Байыркы дүйнөнүн дагы бир эң залкар ойчулу Аристотель (биздин доорго чейинки 384-322–жылдар) адамдардын коомдо жашоого табигый умтулушу үй-бүлө, айыл-кыштак, кийин мамлекетти түзүүгө алып келет деп эсептеген.

Аристотель экономика менен хрематистиканы ажырата билген, ал экономика деп жашоо үчүн зарыл болгон байлыктарга, үйгө жана мамлекетке ээ болуу искусствосун түшүнгөн. «Нукура байлыкты» максат кылып койгон экономиканын чектери болот. Ал «нукура байлык» деп жакшы жашоого гана жетиштүү болууга тийиш болгон керектөө нарктарынын жыйындысын түшүнгөн. Аристотель хрематистиканын максаты баюу гана болуп эсептелет деп санаган. Аны жүзөгө ашыруу үчүн чек ара болбойт, анткени ал акчага негизделет.

Товар жана товар алмашуу тууралуу айтуу менен, алмашуу учурунда «пропорционалдык теңдештик» болууга тийиш деп эсептеген. Анткени теңдештик болбогон жерде, «алмашуу» да болбойт, башкача айтканда, алмашуу процессинде буюмдардын теңештирилиши гана эмес, адамдардын да теңештирилиши болот. Ал товардык баалардын өбөлгөсү товарлардын алмашуу наркы болуп саналат, акча товарларды өлчөнүүчү нерселерге айландырат деп эсептеген.

Ислам идеологиясынын байыркы алгачкы булагы Куран болуп эсептелет, анын эң алгачкы тексти 644-646-жылдарга тиешелүү.

Куран жеке менчикке, кол тийгистиктин башатында турган, анда башка бирөөнүн менчигин уурдоого тыюу салуу айтылган. Анда уурулук эч аёосуз жазаланышы керек экендиги баса белгиленген. Куранда турмушта материалдык байлыктарды адамдардын ортосунда бөлүштүрүүдөгү теңсиздиктин болушу Кудайдын ырайымдуулугу катары каралган. Бул адамдардын жөндөмдүүлүгүндөгү жана ресурстарга ээ болуудагы айырмалыкка байланыштуу. Ошону менен катар Куранда муктаж болгондорго материалдык жардам көрсөтүү идеясы ар түрдүүчө үгүттөлгөн.

Куран байлар өзүн-өзү тыюуда эрдик көрсөтүшүп, жардылар өзүнүн менчигин, мүлкүн, байлыгын урунууда үнөмдүү, сабырлуу болуп топук кылууга чакырат.

§ 15. XVI–XVII КЫЛЫМДАРДАГЫ ЭКОНОМИКАЛЫК МЕКТЕПТЕР

Экономика боюнча теориялык мектептер XVI-XVII кылымдарда эле пайда болгон. Алар коомдук-экономикалык өнүгүү жөнүндөгү экономикалык көз карашты өтө негиздүү баяндашкан. Алсак, биринчи теориялык мектеп меркантилизм (латынча «меркантe» – соодагер, көпөс) болгон. Бул мектептин өкүлдөрү адамдардын байлыгы акча, алтын, аларга бардыгын сатып алууга болот деп эсептешкен. Бирок материалдык байлыктарды чыгаруусуз кайсы өлкөдө болбосун адамдардын жыргалчылыгын камсыз кылуу мүмкүн эместиги белгилүү. Эгерде бардык элде тамак-аш жалпы жок болгондо, акча ачкачылык өлүмдөн куткарып кала албай тургандыгы белгилүү.

Меркантилисттер мамлекетке сооданы кеңейтүү, өлкөдө алтын топтоо зарыл деген пикирде болушкан.

Меркантилисттик мектепке удаалаш физиократтардын («физиократия» грекчеден которгондо жаратылыштын бийлиги дегенди билдирет) экономикалык көз караштары калыптанды. Бул мектептин өкүлдөрү байлыктын булагы деп айыл чарба өндүрүшүн гана эсептешкен. Анда байлык түзүүгө жаратылыштын табигый күчтөрү катышат.

Ошондой болсо да жаратылыш өзүнөн-өзү эмгек жана капитал жумшоосуз коомдун байлыгын көбөйтө албайт.

§ 16. КЛАССИКАЛЫК ЭКОНОМИКАЛЫК ТЕОРИЯНЫН ӨКҮЛДӨРҮ (У.Петти, А.Смит, Д. Рикардо, К.Маркс, Ф. Энгельс)

Классикалык экономикалык теориянын атасы **У. ПЕТТИ** (1623-1687) коомдун экономикалык өнүгүшүн объективдүү закондорго жараша баалаган. Бул адам англиялык экономист болгон жана нарктын эмгектик теориясына башат салган.

Экономикалык теорияны илим катары англиялык экономист **А. СМИТ** (1723-1790) негиздеген. Адам Смит Шотландиядагы Киркалди шаарчасында туулган. Глазго жана Оксфорд университеттеринде билим алган. Кийин ал Эдинбургга көчүп келип, анда англис адабияты жана риторика боюнча лекция окуган. Смиттин бул лекциялары ага илимий чөйрөлөрдө атак алып келген, ошондуктан ал 28 жаш курагында Глазго университетине профессор катары чакырылып, коомдук илимдер кафедрасын жетектейт.

Адам Смит өзүнүн эң атактуу чыгармасын – «Элдердин байлыгынын табияты жана себептери жөнүндө» деген китебин жаза баштайт.

Смит жазган «Элдердин байлыгы» аттуу эмгектен бери тарта экономика илими өзүнчө илим катары таанылa баштайт, буга чейин экономикалык билим адеп-ахлак философиясынын предмети гана болуп келген.

Смиттин китебинин эң башкы жыйынтыгы бул: эркин конкуренцияга негизделген рынок экономикасы өз алдынча эле жашай алат. Мамлекеттин кийлигишүүсү ага жардам бербестен, тоскоол гана болот. Смит рынок системасында ар бир адам өз жеке кызыкчылыгын көздөйт, жакшыраак акы төлөнө турган жумушту тандайт, эң кымбат бааланган товарды өндүрүүгө аракеттенет. Андыктан адамдардын баары (демек, бүткүл коом да) өздөрү үчүн эң жакшы натыйжаларга жетишет, коомдун ресурстары болсо алда канча эффективдүү бөлүштүрүлөт. Анын үстүнө, эң пайдалуу продуктулары бир эле мезгилде көптөгөн кишилер өндүргөндүктөн, алардын ортосунда конкуренция келип чыгат жана товардын баасы акыр аягында төмөндөйт – мунун баары коомго пайдалуу. Смит өзү айткандай, «көрүнбөс колдор» өзүмчүлдөрдү жалпы коомдун жыргалчылыгы үчүн иштөөгө түртөт.

Анын «Элдердин байлыгынын жаратылышын жана себептерин изилдөө жөнүндө» деген негизги эмгегинде (1776) экономикалык теория биринчи жолу системалаштырылган түрдө баяндалган, ошондуктан экономикалык теория, экономика илим катары ошол мезгилден

тартып өнүгө баштаган. Ал нарктын эмгектик теориясын негиздеп, товардын наркы аны чыгарууга сарпталган эмгек менен аныктала тургандыгын көрсөтө алган. Ал рыноктун маани-маңызын, экономикалык өнүгүүнүн кыймылдаткычы катары эркин конкуренцияны, коомдук керектөөлөрдү өндүрүш аркылуу канааттандыруу жана өзүнүн продукциясын товар катары эң оболу өзүнүн кызыкчылыктарында сатып өткөрүү үчүн аракеттенүүчү алардын эрк ыктыярына көз карандысыз товар чыгаруучулардын аракетин башкаруучу «көзгө көрүнгүс колдун» принцибин илимий жактан түшүндүргөн. Элдин бай болушу үчүн лоялдуу мамлекет жана орточо салыктар зарыл экендиги жөнүндө канаттуу сөз А. Смитке таандык. А. Смиттин илимин улантуучу жана талдоочу Д. Рикардо болгон.

Д.РИКАРДО (1772-1823) англиялык экономист. Анын илимий эмгектери классикалык саясий экономиканын жогорку сереси, чокусу, негизги чыгармасы – «Саясий экономиканын принциптери жана салык салуу» (1817). Рикардонун эң чоң жетишкендиги жер рентасынын жаратылышына ар тараптан талдоо жүргүзгөндүгүндө болгон. Ал нарктын эмгек теориясын иштеп чыккан. Анын мамлекеттик карыздын элге тийгизген оордугу жөнүндөгү изилдөөсү азыркы кездеги өкмөттөргө чоң эскертүү. Рикардонун эң зор жетишкендиги капиталисттик экономикада кирешелерди бөлүштүрүүнүн мыйзамына талдоо жүргүзүү болгон.

«Капитал» деген залкар эмгектин автору **К.МАРКС** (1818-1883) эң көрүнүктүү экономист болгон. Ал чоң тарыхый жана экономикалык материалдардын негизинде өзүнөн мурдагы улуу экономисттердин эмгектерине баа берген, капитализмдин өнүгүшүнүн экономикалык закондорунун, коомдо үстөмдүк кылып турган мамлекеттин саясатынын принциптерин, жоболорун, капитализмдин рыноктук экономикасынын маани-маңызын жана негиздерин изилдеп чыгып, капитализмдин кемчиликтерин жана мүчүлүштүктөрүн, капиталисттик системанын өтө прогрессивдүү коомдук экономикалык системага өсүп чыгышынын зарылдыгын тапкан, ал системанын принциптерин жана жолдорун негиздеген. К. Маркстын эмгектерин уланткан жана жайылткан Ф.Энгельс жана В. Ленин болгон. «Капитал» – К.Маркстын эң негизги илимий эмгеги. К.Маркс тарыхый процессти изилдөөнүн диалектикалык-материалистик концепциясын пайдалануу аркылуу буржуазиялык коомдун өнүгүшүнүн

В.И. Ленин. Чыг., кырг. 1-бас., 2-т., 12-б.
Чыг., кырг. 1-бас., 38-т., 361-362-б.
Маркс К., Энгельс Ф., 2 изд., Соч., т.16, с. 240

экономикалык мыйзамын ачып, капитализимдин сөзсүз кыйраарын далилдеген. В. И. Ленин «Капиталды» «саясий-экономикалык улуу чыгарма» деп баалаган. Ошондой эле бул көрүнүктүү философиялык жана тарыхый изилдөө болуп саналат. «Капиталда бир эле илимге карата логика, диалектикалык материализмдин таанып-билүү теориясы колдонулган…» деп жазган В. И. Ленин. «Капиталдын» тарыхый маанисин талдап келип, Ф. Энгельс мындай белгилейт: «Жер жүзүндө капиталисттер менен жумушчу табы пайда болгондон бери жумушчулар үчүн мындай маанилүү бир да чыгарма болгон эмес…». **Ф. ЭНГЕЛЬС** көргөзгөндөй, бул – бир өмүр жумшалган илимий эмгектин жыйындысы К. Маркс жалаң «Капиталды» жаратууга 40 жылдан ашуун убакыт жумшаган (1843-83). 1840-жылдардагы эмгектеринде («Немец идеологиясы», «Философия жакырчылыгы», «Жалданма эмгек жана капитал», «Коммунисттик партиянын манифести» ж. б.) К. Маркс менен Ф. Энгельс тарыхый материалисттик көз караштын негизин түзүп, илимий коммунизм теориясын аныктаган. К.Маркс экономикалык теориядагы зор жаңы ачылыш-кошумча нарк жөнүндө теориясын «Капиталдын» тунгуч варианты «Саясий экономияга сын» эмгегинде баяндаган. К. Маркс капиталисттик эзүү механизмин ашкерелеп, анын өндүрүш ыкмасынын ички законуна ылайык нарк законунан чыгуучу, жумушчу табы түзгөн кошумча наркты капиталисттердин ээлеп аларын көргөзгөн. К. Маркс жумушчу табын эксплуатациядан куткаруу капитализм шартында эч мүмкүн эмес деген жыйынтыкка келген. Акырында капитализмдин өндүргүч күчтөрүнүн өнүгүшү мурдагы коомдук экономикалык формацияларга салыштырганда жогору экендиги жөнүндө тыянак чыгарган. Нарк теориясы менен акча теориясын камтыган «Саясий экономияга сын» эмгеги алгач 1859-жылы жарык көргөн. Мунун кириш сөзүндө К.Маркс тарыхты материалистче түшүнүүнүн классикалык аныктамасын берген. К.Маркстын 1850-жылдардагы экономикалык изилдөөсү 1857-59-жылдардагы даярдалган «алты китеп планы» чөйрөсүндө жүргүзүлөт («Капитал жөнүндө», «Жер менчиги», «Жалданма эмгек», «Мамлекет», «Тышкы соода», «Дүйнөлүк рынок»). Кийинчерээк К. Маркс «Капитал деген эмне?» аттуу бөлүктүн мазмунун камтыган эң орчундуу программаны иштеп чыккан.

1895-жылы Ф. Энгельстин «Капиталдын» 3-томуна жазган толуктоолорунун максаты 3-томдогу проблемаларды түшүнүүнү жеңилдетүү жана капитализмдин экономикасындагы жаңы кубулуштарды анализдөө болгон.

§ 17. ЭКОНОМИКАЛЫК ОЙДУН ЖАҢЫ ЭТАБЫ

(Дж. Кейнс, Нобель сыйлыгына татыган экономист окумуштуулар)

ДЖ КЕЙНС (1883-1936) – экономикалык ойдун жаңы этабына башат салды. Анын негизги эмгеги – «Иш менен камсыз кылуунун, проценттин жана акчанын жалпы теориясы» (1936). Бул эмгегинде ал экономиканы мамлекет тейлөө аркылуу жалпы чыгымдарды жөнгө салуу менен макроэкономикалык туруктуу болууга жетишүүнүн зарылдыгын негиздеген жана рыноктун экономикалык механизмдерин иштетүү жолу менен экономиканын өзүнөн-өзү жөнгө салына тургандыгы жөнүндөгү экономист-классиктердин эмгегин танган.

Кейнс, өткөн кылымдагы маанилүү экономикалык агымдардын бири – кейнсианствонун негиз салуучусу.

Экономикалык илимдин өнүгүшүн баяндоодо XX кылымдагы экономика боюнча **Нобель сыйлыгына татыгандардын** ысымдарын атабай кетүүгө болбойт. Нобель сыйлыгы бул тармак боюнча 1969-жылдан баштап ыйгарылып келе жатат. Ошондуктан аларга кыскача баян берип кетели.

1969-жыл. РАГНАР ФРИШ (НОРВЕГИЯ) жана **ЯН ТИНБЕРГЕН (НИДЕРЛАНД)** – (экономикалык талдоодо математикалык ыкмаларды түзгөндүгү жана колдонгондугу үчүн)

Рагнар Антон Киттил Фриш 1895-жылы Осло шаарында төрөлгөн. 1919-жылы университеттин экономика факультетин бүтүргөн. Ал Франция жана Великобританияда окуган. Фриш эл аралык эконометрика ассоциациясын негиздеп, 1932-1965 жылдары Ослодо экономика институтунун директору, «Экономика», журналынын Башкы редактору (1933-1935) болуп иштеп келген. Ал саясатка кызыккан эмес, бирок Норвегиядагы нацизмдин душманы жана еврей катары камакта болгон. «Өзгөрүп туруучу экономикадагы жайылтуу жана ишке шыктандыруучу күч маселелери» аттуу эмгегинде (1933), Фриш экономикалык циклди талдоону жаңы тепкичке көтөрүп, «макроэкономика» жана «микроэкономика» түшүнүктөрүн дүйнөдө биринчи жолу пайдаланган. «Макроэкономика», экономиканын бирдиктүү жалпы улуттук деңгээлдеги иштердин чөйрөсүн тизмектештире камтыса, «Микроэкономика» экономикалык субъектилердин (бирдиктердин) жүрүш-туруш чөйрөлөрүн белгилөөгө багытталган экономиканын бөлүкчөлөрү катары

аныкталган. Фриш мындан тышкары экономикалык теорияда жана эмпирикалык изилдөөлөрдө математиканы пайдаланууну белгилеген «эконометрика» терминин киргизген.

Фриш математикалык моделдерди түзүүсү менен өз заманынан бир кыйла озуп түшүп, кийин, анын ишин уланткан илимдин жаңы багытынын өкүлдөрүнүн атасы катары илимдин тарыхында өз ордун ээлеп калды. Ал 1973-жылы Ослодо дүйнөдөн кайткан.

ЯН ТИНБЕРГЕН 1903-жылы Гаага шаарында төрөлгөн. 1930–жылдары ал Рагнар Фриш ж.б. экономисттер менен биргелешип статистикалык жана экономикалык талдоону бириктирген эконометрика илимий багытын негиздеген. «Экономикалык саясат: принциптер жана моделдер» (1956) аттуу эмгегинде саясий маселелерди математикалык моделдерди колдонуу менен изилдеген. Акыркы эмгектеринин бири: «Кирешени бөлүштүрүү: анализ жана саясат» (1975).

1969-жылы Ян Тинберген жана Рагнар Фриш «Экономикалык талдоодо математикалык ыкмаларды түзгөндүгү жана изилдөөдө колдонгондугу үчүн» Нобель сыйлыгынын жаңы уюштурулган «Экономика» бөлүмүнүн биринчи экономист – лауреаттары болгон.

1970-жыл. ПОЛ САМУЭЛЬСОН (АКШ) – (экономиканы илимий талдоонун деңгээлин жогорулатууга кошкон салымы үчүн).

Пол Энтон Самуэльсон 1915-жылы АКШнын Гэри шаарында (Индиана штатында) төрөлгөн. Ал Массачусетстеги Технологиялык институттун экономика кафедрасында жарым кылымдан ашык убакыт кызмат өтөгөн. Улуттук деңгээлдеги атактуулукка президент Джон Кеннединин кеңешчиси катары ээ болгон. 1947-жылы жарык көргөн «Экономикалык анализдин негизи» аттуу китеби үчүн 1970-жылы Нобель сыйлыгын алган.

1971-жыл. САЙМОН КУЗНЕЦ (АКШ) – (экономикалык өсүштү эмпирикалык жол менен изилдөөлөрү үчүн)

Америкалык илимпоз Саймон Смит Кузнец 1901-жылы Пинскиде (Белоруссияда) төрөлгөн. 1922-жылы Саймон мурун көчүп кеткен атасына АКШга эмиграцияланган. Ал өз билимин Колумбия университетинде улантып, 1926-жылы экономика илиминин докторлук даражасын алган. Кузнец экономикалык өсүш темпинин тарыхында жаңы доор

пайда болгонун аныктаган. Ал айрым өлкөлөрдүн экономикалык өсүш темпинин узак толкунун аныктап («Кузнецтин циклдери» деп аталган), аны 20 жылдык мөөнөт менен чектеген. Кузнецтин теориясы боюнча техникалык прогресстин, калктын жана улуттук кирешенин тез өсүш мезгилдери мына ушул жыйырма жылдын ичинде өз ара алмашылып турат. Саймон Кузнец 1985-жылы Кембриджде дүйнөдөн кайткан.

1972-жыл. ДЖОН ХИКС (БРИТАНИЯ) жана **КЕННЕТ ЭРРОУ (АКШ)** – (жалпы экономикалык тең салмактуулук теориясын жана жыргалчылык теорияларын иштеп чыккандыктары үчүн).

Джон Ричард Хикс 1904-жылы Бирмингемдин жанындагы Уорикиде төрөлгөн. Хикс 1935-1938-жылдары, кийин анын наамы менен аталган, алмашуу эффектине жана рыноктун жалпы экономикалык тең салмактуулугуна аныктама берген. Ал белгилүү IS – LM ийри сызыктарынын аппаратын иштеп чыгып, анын жардамы менен жыргалчылык рыногун жана акча рыногун бир убакта талдаган.

Америкалык экономист **КЕННЕТ ДЖОЗЕФ ЭРРОУ 1921-жылы НЬЮ-ЙОРКТО** төрөлгөн. Анын Эрроу-Дебре жалпы экономикалык тең салмактуулук модели кеңири илимий таанууга ээ болгон.

Хикс «Жалпы экономикалык тең салмактуулук теориясын жана жыргалчылык теорияларын иштеп чыгуудагы новатордук салымы үчүн» 1972-жылы экономикалык илим боюнча Нобель сыйлыгын Кеннет Эрроу менен бөлүшүп алган.

1973-жыл. ВАСИЛИЙ ЛЕОНТЬЕВ (АКШ) – («Сарптоо-Өндүрүү» теориясын иштеп чыккандыгы үчүн).

Ал 1906-жылы Санкт-Петербургда төрөлгөн. 1925-жылы Ленинград университетин бүтүргөн. «Сарптоо-Өндүрүү» экономикалык анализдөө методунун автору катары дүйнөдө Леонтьев өзгөчө белгилүү. Бул метод Леонтьев тарабынан АКШнын экономикасынын өндүрүш аралык балансын түзүүдө колдонулган. Бул балanстар боюнча жүргүзүлгөн эсептөөлөр өндүрүш структурасындагы жана технологиясындагы, масштабындагы, керектөө суроосундагы, тышкы соодадагы, инвестициялык иштердеги, баа менен кирешенин катнашындагы өзгөрүүлөрдүн жыйынтыктарын түз жана кыйыр баалоого мүмкүнчүлүк берет. Леонтьевдин методу өкмөт тарабынан инвестиция жана салык саясатынын, тышкы

сооданын, согуштук чыгаша ж.б. д.у.с. түрдүү багыттардын эл чарбасына тийгизген таасирин өлчөөчү маанилүү курал. Леонтьев 1988-жылы СССР Илимдер академиясынын чет өлкөлүк мүчөсү болуп шайланган.

1974-жыл. ФРИДРИХ ФОН ХАЙЕК (БРИТАНИЯ) жана **ГУННАР МЮРДАЛЬ (ШВЕЦИЯ)** – (акча теориясы, коньюктуралык термелүүлөр жана экономикалык, социалдык жана структуралык кубулуштардын тармагындагы эмгектери үчүн).

Хайек 1899-жылы Венада төрөлгөн. Лондондогу экономика мектебинде кафедраны башкарган. Ал монетаристерден аймыраланып, акчанын саны менен баанын деңгээлинин ортосундагы көз карандылыкты акча саясатынын негизи катары кароого каршы болгон. Ал ошондой эле, акыркы жылдары монетаристик мектептин бир катар өкүлдөрү колдогон, «акчаны борборлоштурбоо» концепциясынын авторлорунун бири. Анын маңызы – өтө саясатташтырылган кредиттик-акчалык мекемелердин жардамы менен акчанын тең салмактуулугуна жетишүүгө мүмкүн болбогондуктан, акча чыгаруу (эмиссия) укугун жеке адамдарга берүүдө турат.

Мюрдаль 1899-жылы Швецияда Даларна провинциясында төрөлгөн. Ал экономикалык теориянын, (моралдык, этикалык жана социалдык маселелерге жогору көңүл бурган) институциализм багытына таандык. Мюрдаль Швеция парламентине бир нече жолу шайланып, кийин Шведдик пландоо комиссиясынын төрагасы, соода жана коммерция министри болуп иштеген. 1947-жылы Европадагы Бириккен улуттар уюмунун экономикалык комиссиясынын аткаруучу катчысы болуп дайындалат. Ал 1968-жылы «Азия драмасы» аттуу эмгегин жарыялаган. Бул эмгегинде «модернизмдин идеалдарын» түзгөн. Алардын тизмеси: рационалдуулук, келечекти пландоо, жашоо деңгээлин жогорулатуу, социалдык жана экономикалык теңчилик. Мюрдаль 1987– жылы дүйнөдөн кайткан.

1975-жыл. ТЬЯЛЛИНГ КУПМАНС (АКШ) жана **ЛЕОНИД КАНТОРОВИЧ (РОССИЯ)** – (ресурстарды оптималдуу колдонуу теорияларын иштеп чыккандыктары үчүн).

Тьяллинг Купманс 1910-жылы Нидерланд өлкөсүндө төрөлгөн. Анын «Математикалык статистика жана анын экономикага кошкон үлүшү» (1936-ж.) аттуу эмгеги азыркы учурда классикалык мааниге

ээ болуп, ага атак-даңк алып келген. Купманс 1950-жылы эконометрикалык коомдун, 1978-жылы америкалык экономисттердин ассоциациясынын президенттигине шайланган. 1985-жылы дүйнөдөн кайткан.

Леонид Витальевич Канторович 1912-жылы Санкт-Петербургда төрөлгөн. Ал 18 жашында Ленинград университетинин математика факультетин аяктоого үлгүргөн. Анын негизги эмгеги: «Ресурстарды колдонуудагы эң пайдалуу экономикалык эсептөө» (1959-жылы). Канторовичке өз өлкөсүндө Сталиндик (1949-ж.), Өкмөттүк жана Лениндик (1965-ж.) сыйлыктар ыйгарылган. 1975-жылы Канторович экономика боюнча оптимизация теориясына киргизген жаңылыктары үчүн (америкалык экономист Купманс менен бирдикте) Нобель сыйлыгына татыктуу болот. Ал 1986-жылы Москвада дүйнөдөн кайткан.

1976-жыл. МИЛТОН ФРИДМЕН (АКШ) – (керектөө, акчанын тарыхы жана теориясы тармагындагы изилдөөсү үчүн)

Ал 1912-жылы Нью-Йоркто төрөлгөн. Фридмен экономикалык теориядагы жаңы агымдын – монетаризмдин негиздөөчүсү. Монетаризмдин девизи катары Фридмендин «Акча мааниге ээ» – деген сөздөрү кабыл алынып калды. Ал акча теориясы тармагындагы зор илимпоз катары белгилүү. «АКШнын акча тарыхы» аттуу эмгеги экономика илимине көптөгөн жаңы бурулуштарды пайда кылган.

1977-жыл. БЕРТИЛЬ УЛИН (ШВЕЦИЯ) жана **ДЖЕЙМС МИД (БРИТАНИЯ)** – (эл аралык соода жана эл аралык капиталды жүгүртүү тармагындагы иштери үчүн).

Бертиль Улин 1899-жылы Швецияда төрөлгөн. Улин эл аралык соода иштеринин жаңыча теориясын негиздегени менен жалпыга белгилүү болгон. Соода теориясында Хекшер–Улиндин модели өзгөчө мааниге ээ. Бул модель боюнча эркин сооданын шартында ар кандай деңгээлдеги мамлекеттер өндүрүш факторлорунун бааларынын тең салмактуулугуна жетишишет, ал эми мунун натыйжасында өлкөдө жана дүйнөдө жалпы экономикалык тең салмактуулук келип чыгат. Улиндин негизги эмгеги: «Региондор аралык жана эл аралык соода» (1933-ж.). Ал 1979-жылы дүйнөдөн кайткан.

Джеймс Мид 1907-жылы Дорсет графствосундагы Суониджде

төрөлгөн. Негизги эмгеги: «Төлөө балансы» («The Balance Payments») – (1951-ж.). Мид эл аралык соода саясаты эки милдетти аткарыш керек экендигин негиздеген. Биринчиси, ички тең салмактуулукту (иш менен толук камсыздоо), экинчиси тышкы тең салмактуулукту (төлөө балансындагы кирешени жана чыгашаны теңдөө) камсыз кылууда турат. Ал ошону менен катар, ички рынокту конкуренттик жөндөмгө начар өлкөлөргө эл аралык соода терс таасирин тийгизээрин аныктап, мындай учурда эркин сооданы чектеш, катуу тизгиндеш гана элдин турмушун жакшыртууга алып келээрин аныктаган.

1978–жыл. ГЕРБЕРТ САЙМОН (АКШ) – (экономикалык уюмдардын чөйрөсүндө кабыл алынуучу чечимдердин процессин новатордук изилдегендиги үчүн).

1916-жылы Висконсин штатындагы Милуоки шаарында төрөлгөн. Саймондун аты өзгөчө азыркы экономикалык илимдин үч багытын иштеп чыккандыгы менен белгилүү. Алар уюмдарда кабыл алынуучу чечимдердин теориясы; башкаруу теориясы жана эвристикалык программалоо. Фирмаларды изилдөөдө экономист адистер иш-аракеттин себеби «эң жогорку киреше алууда» деп келишкен. Ал эми Саймон болсо, тетирисинче, фирмалардын татаал уюм экендигин жана ал жерде чечим коллективдүү түрдө гана кабыл алынаарын баяндайт. Фирманын чыныгы максаты «кирешенин эң жогорку көлөмү» эмес, тетирисинче, фирманын бардык мүчөлөрү үчүн ыңгайлуу, «канааттандырарлык» гана чечимдерди кабыл алуу болуп эсептелет – дейт Саймон. Ал адаттагы кабыл алынган моделдерге сын көз караш менен карап, ага жаңы «сатисфакция» деген түшүнүктү киргизген.

1979-жыл. АРТУР ЛЬЮИС (БРИТАНИЯ) жана **ТЕОДОР ШУЛЬЦ (АКШ)** – (жаңы өнүгүп келе жаткан өлкөлөрдүн экономикасы боюнча жүргүзүлгөн иштери үчүн).

Артур Уильям Льюис 1915-жылы Британиянын Вест-Индиясындагы Сент-Люсия аралында төрөлгөн. Анын негизги эмгеги: «Экономикалык өсүштүн теориясы» (1955). Льюис тышкы соода кедей өлкөлөрдү экономикалык прогресске алып келбейт деп эсептеген. Ал чет элдик инвестицияларга да чоң ишенич жасабаган. Анын оюу боюнча, жаңы өнүгүп келе жаткан өлкөлөр биринчи иретте, айыл

чарбасынын өндүрүмдүүлүгүн жогорулатып, киреше инвестицияларын кеңейип келе жаткан өнөр жай өндүрүшү менен элге билим берүү тармагына жумшашы зарыл.

Теодор Шульц 1902-жылы Арлингтондо (Түштүк Дакота штаты) төрөлгөн. Ал «Капиталды билим аркылуу түзүү» аттуу эмгегинде жумушчу күчүнүн наркын адамга билим берүүгө кеткен чыгымды жана окутууга сарпталган адамдын эмгегин кошуп эсептөөнү негиздеген. Шульц, начар өнүккөн өлкөлөрдө, адам капиталына жана айыл чарбасына жумшалган инвестициялар, андагы машина жана завод курууга кетирилген капиталдык салымдардан керектүүрөөк экендигин далилдеген. Шульц «адам капиталы» боюнча илимий изилдөөлөрдүн пионери.

1980-жыл. ЛОУРЕНС КЛЕЙН (АКШ) – (эконометрикалык моделдерди түзгөндүгү жана аларды экономиканын термелүүсүн жана экономикалык саясатты талдоодо пайдалангандыгы үчүн).

Клейн 1920-жылы Небраска штатынын Омахе шаарында төрөлгөн. 1944-жылы Массачусетс технологиялык институтунда илимдин доктору даражасын алган. Биринчи жолу 1947-жылы Канаданын экономикасы үчүн модель түзөт, андан кийин «Клейн-Голдбергдин» модели аттуу американын экономикасынын моделдеринин системасын аяктаган. Ал Израиль, Мексика, Япония ж.б. өлкөлөр үчүн да моделдер түзүп берген. Клейн бул иштери менен экономикалык талдоо жана прогноздоо иштерин жаңы деңгээлге көтөргөн.

1981-жыл. ДЖЕЙМС ТОБИН (АКШ) – (финансы рынокторунун керектөө, иш менен камсыз болуу, өндүрүш жана баалар менен болгон байланышын изилдегендиги үчүн).

Тобин 1918-жылы Шампейн шаарында (Иллинойс штаты) төрөлгөн. Бардык илимий даражаларын, бакалавр (1939-ж.), магистр (1940-ж.), доктор (1947-ж.) Гарвард университетинен алган. Ал экономикалык өсүш жана иш менен толук камсыз кылуу үчүн мамлекеттик тейлөөнүн чечкиндүүлүгүн жактап, фиксалдык жана монетардык саясатты пайдаланууну негиздеген. Тобин акча жана капитал рынокторунун жалпы тең салмактуулук моделин берген. Ал «д фактору» деген жаңы концепцияны негиздеген. Тобиндин белгилүү

эмгектери: «Макроэкономика» (1971); «Керектөө жана эконометрика» (1975); «Теория жана саясат» (1982).

1982-жыл. ДЖОРДЖ СТИГЛЕР (АКШ) – (өнөр жай түзүлүштөрүн, рыноктордун жана мамлекеттик тейлөөнүн ролун изилдегени үчүн).

Стиглер 1911-жылы Сиетлдин четиндеги Рентондо (Вашингтон штаты) төрөлгөн. Ал ар тараптуу илимпоз. Стиглер өнөр жай теориясында негизги элемент катары кабылданган «тирүүлүкте калуу принцибин» экономика илиминин жаңылыгы катары киргизген. Мамлекеттик тейлөөнүн багытында ал «басып алуу теориясын» негиздеген.

1983-жыл. ДЖЕРАРД ДЕБРЕ (АКШ) – (жалпы экономикалык тең салмактуулук теориясы боюнча иштери үчүн).

Дебре 1921-жылы Францияда төрөлгөн. Ал Нобель сыйлыгын отуз жылдан ашык мезгил экономиканын негизги проблемаларынын үстүндө иштеген математик катары алган. «Эрроу-Дебре модели» тең салмактуулукту так ченөөгө мүмкүндүк ачкан. Жалпы тең салмактуулуктун теориясын өнүктүрүүдө Дебре экономикалык талдоолордун жаңы методдорун иштеп чыккан.

1984-жыл. РИЧАРД СТОУН (БРИТАНИЯ) – (улуттук эсептердин теориясын иштеп чыккандыгы үчүн).

1913-жылы Лондондо төрөлгөн. Кембридж университетин 1935-жылы бүтүргөн. Стоун азыркы улуттук эсептердин системасын негиздеген. «Улуттук эсептердин системасы» аттуу китеби 1968-жылы жарыяланган. Стоундун системасы бардык өнүккөн жана өнүгүп келе жаткан өлкөлөрдө колдонулат. Стоундун улуттук кирешени эсептөөчү системасы кош бухгалтериянын ыкмаларын пайдаланууга негизделген. Анын ыкмасы киреше менен чыгашанын ортосундагы тең салмактуулукту талап кылат.

1985-жыл. ФРАНКО МОДИЛЬЯНИ (АКШ) – (акча жыйноо процессин жана финансылык рыноктордү талдоосу үчүн).

Америкалык экономист Модильяни 1918-жылы Римде (Италия) төрөлгөн. Ал өзүнүн антифашисттик ишеним жана теги еврей болгондуктун айынан адегенде Францияга, андан кийин Кошмо Штаттарга качууга мажбур болгон. Анын илимий ийгиликтери өзгөчө

Массачусетс технологиялык институтунун профессору катары иштегенде пайда боло баштаган.

Анын адам жыйнаган акчасынын жашоо циклы жөнүндөгү гипотезасы көптөгөн өлкөлөрдүн пенсия системасына негиз болгон.

1958-жылы «Модильяни-Миллер теоремасы» аныкталган. Алар баалуу кагаздардан алынуучу кирешени эсептөө методун беришкен.

1986-жыл. ДЖЕЙМС М. БЬЮКЕНЕН (АКШ) – (экономикалык жана саясий чечимдерди кабыл алуу теориясынын негиздерин өркүндөткөндүгү үчүн).

Ал 1919-жылы Теннеси штатында Мерфрисбородо төрөлгөн. Негизги билим алуусу Теннеси университетине байланыштуу. 1962-жылы Тиллок менен бирдикте «Макулдашуу эсеби» аттуу эмгегин жарыялайт. Бьюкенен экономикалык чечимдерди саясий жана экономикалык илимдердин аралашма ыкмаларын колдонуу менен кабылдаш керектигин изилдеген.

Бьюкенен азыркы жалпы кабылданган пикирлерге карама-каршы келген жыйынтыктарды негиздейт. Мисалы, саясатчылар менен коомдук уюмдар өздөрүнүн жеке кызыкчылыгын гана көздөөрүн далилдеп, «алар негизинен жалпыга ылайыксыз экономикалык чечим кабыл алышат» – деген жыйынтыка келген.

1987-жыл. РОБЕРТ СОЛОУ (АКШ) – (экономикалык өсүш теориясына жасаган салымы үчүн).

Ал 1924-жылы Нью-Йоркто төрөлгөн. Солоу да өзүнүн негизги теориялык жаңылыктарын Массачусетс технологиялык институтунда иштеген учурунда жаратат. Анын өсүш моделинде эмгек менен капиталдын өз ара алмашуусу эске алынат. Аманат нормалары канчалык жогору болсо, капиталдын баасы эмгек акыга салыштырганда ошончолук өйдө болот жана эмгектин ордуна капитал көп пайда алып келет жана тескерисинче. Солоунун дагы бир маанилүү жыйынтыгы: узак мөөнөткө алганда экономикалык өсүштүн негизги фактору катары техника жана технология болуп эсептелинет.

1989-Жыл. МОРИС АЛЛЕ (ФРАНЦИЯ) – (инвестициялар жана процент деңгээлинин теориясы боюнча иштери үчүн).

1911-жылы Парижде төрөлгөн. Париждеги Жогорку Улуттук тоо

мектебинен билим алган. Узак убакыттын ичинде ал капитал жана өсүш теориясын изилдеген. Натыйжада, ал далилдеген накоплениенин (акча чогултуштун) «алтын эрежелери» пайда болгон. Бул эрежелер өсүштүн неоклассикалык теориясынын фундаменталдуу жетишкендиги болуп калды.

1989-жыл. ТРУГВЕ ХААВЕЛЬМО (НОРВЕГИЯ) – (эконометрия жана өндүрүштүк функция теориясы боюнча иштери үчүн).

1911-жылы Норвегияда төрөлүп, 1933-жылы Осло университетин бүтүргөн. Кийин Рагнар Фриштин экономика институтунда ассистент болуп иштеген. Хаавельмо өзүнүн илимий эмгектеринин көбүн эконометрика илимине арнаган. Ал экономикада, бир мезгилдеги теңдемелердин толгоосу деп аталган жаңы багытты негиздеген. Ошондой эле, ыктымалдык теориясын эконометриканын өнүгүшүнүн негизи деп далилдеген (1943-1944 ж.ж.).

1990-жыл. ГАРРИ МАРКОВИЦ (АКШ), МЕРТОН МИЛЛЕР (АКШ), УИЛЬЯМ ШАРП (АКШ) – (финансы тарабындагы изилдөөлөрү үчүн).

Гарри Марковиц 1927–жылы Чикагодо төрөлгөн. Анын маанилүү эмгектеринин бири 1950–жылы даярдалган, математикалык мүмкүнчүлүктөрдү колдонуу менен жазылган, фондулар рыногуна талдоо жүргүзүү эле. Анын зор ийгилиги, биздин заманда кандай гана финансылык чаралар болбосун Марковицтин теориясын колдонуусуз ишке ашпагандыгында турат.

Мертон Миллер 1923–жылы Бостондо төрөлгөн. Гарвард университетин бүтүргөн. Корпорациялардын финансысы боюнча окуу китептердин бөлүмдөрүндө ММ тамгаларынын айкалышы көп жолугат. Алар Модильяни жана Миллердин – ММ формуласын, ММ теоремасын ж.у.с. баяндайт. Миллердин финансыдагы жаңылыктары катары төмөнкү айрым теоремаларды келтирсе болот: азыркы деңгээлдеги капиталдардын рыноктору бар шартта, компаниялардын рыноктук наркына, алардын баалуу кагаздар боюнча дивиденддерди төлөшүнүн көбөйүшүнө же азайышына таасир этпейт; фирманын наркы анын чыгарган баалуу кагаздар эмес анын реалдуу активи менен аныкталат. Жөнөкөй акциялардан күтүлгөн кирешенин нормасы, фирманын жалпы милдеттемелери

менен анын акционердик капиталынын ортосундагы катнашына пропорционалдуу өсөт.

Уильям Шарп 1934–жылы Бостондо төрөлгөн. 1956–жылы Калифорния университетин бүтүргөн. 1961–жылы Марковицтин жетекчилиги астында трансферттик баалардын экономикасы боюнча илимий изилдөөнү аяктайт. Ал эми 1964–жылы бүгүнкү финансы илиминин маанилүү идеяларынын бири болуп эсептелген капиталдык активдердин баа түзүү моделдеринин негизин жазып чыккан. Бул модель, финансылык активдердин баасын күтүлгөн кирешенин жана тобокелге салуу денгээлинин негизинде аныктоону баяндайт.

1991–жыл. РОНАЛЬД КОУЗ (АКШ) – (трансакциондук чыгымдардын жана менчик укугунун проблемалары боюнча иштери үчүн).

Ал 1910–жылы Англияда төрөлгөн. 1951–жылы Америкага кетет. Ага дүйнөлүк атак-даңкты 1937–жылы жарыяланган «Фирманын табияты» жана 1961–жылы чыккан «Социалдык чыгымдардын проблемалары» аттуу эки чакан макала алып келген.

Биринчисинде, рыноктун шартында чарба жүргүзүү «трансакциондук» (лат.transaction – келишим) деп аталган. Чыгымдын өзгөчө бир түрүн пайда кыларына көңүл бурат. Бул чыгымдарга, баа жөнүндө, сатып алуучулардын көңүлү, каалоосу, конкуренттердин ниети жөнүндө маалыматтарды жыйноого, келишим жөнүндө сүйлөшүүлөргө, келишимди түзүүгө жана аларды укук жагынан камсыз кылууга кеткен сарптоолор кирет. Окумуштуунун бул идеясы, неинституционализм аттуу экономикалык илимдеги жаңы багытка негиз болгон.

Экинчи макаласында «радио уктуруу рыногун» түзүү идеясын берген. Бул идеясы мамлекеттик монополиядагы тармактарды рынок шартына келтирүүгө түрткү болгон.

Экономикалык теорияда «Коуздун теоремасы» бекем орун алган.

1992-жыл. ГЭРИ БЕККЕР (АКШ) – (микроэкономикалык талдоонун чөйрөсүн кеңейткендиги үчүн).

1930–жылы Норвегияда Поттстаун шаарында төрөлгөн. Беккер «Адам капиталы» (1964–жыл) аттуу китебинде, мектепте жана өндүрүштө окутуу, үйрөтүү менен адам капиталынын түзүлүшү

түптөлөөрүнүн жалпы теориясын берген. Бул экономикалык ой жүгүртүүдөгү төңкөрүштүн башталышы эле.

Ал «Үй-бүлө жүрүш-турушуна экономикалык мамиле» (1976) жана «Үй-бүлө жөнүндө трактат» (1981) аттуу чыгармаларында үй-бүлөнү, чечим кабыл алуучу бир нече адамдан турган өндүрүштүк бирдик катары карап, үй-бүлөнүн эски концепциясынан баш тарткан. Бул Беккердин «үй-бүлөлүк жаңы экономикалык теориясы» эле.

1993-жыл. ДУГЛАС НОРТ (АКШ) жана **РОБЕРТ ФОГЕЛЬ (АКШ)** – (экономикалык теорияны тарыхый изилдөөлөргө колдонгондугу үчүн).

Роберт Фогель 1926-жылы Нью-Йоркто төрөлгөн. Ал 1960-жылы жарыяланган илимий эмгегинде (өзү илимий чөйрөгө киргизген багыттын наамын тактап) «жаңы экономикалык тарыхтын» негиздерин аныктаган. Фогельдин айтуусунда, бул илимий жаңы багыт эскини кайталай бербестен, ал тарыхый окуялардын сан өлчөмүндө баалоого өткөн. Бул багыт «клиометрика» (байыркы гректин тарыхынын толкундарын (музаларын) мүнөздөгөн «Клио» деген сөздөн) деп аталып, экономикалык тарых илиминде өзүнүн татыктуу ордун ээледи. Фогель бул методдорду пайдаланып, Американын тарыхындагы темир жолдун жана өнөр жайдын өнүгүшүндөгү кулдардын ролун жаңы деңгээлде, башкача көз караш менен баалоого мажбур кылган.

Дуглас Норт 1920-жылы Кембриджде төрөлгөн. Башка экономикалык тарыхты изилдөөчүлөрдөн (ошонун ичинде Фогельден) Норттун айырмасы конкреттүү тарыхый окуяларды аны мүнөздөгөн шарттары менен бирге изилдөөдө турат. Ал өзүнүн негизги куралы катары трансакциондук чыгымдардын экономикалык теориясын пайдаланат жана «коомдогу оюндун турукташкан эрежелерин» көңүлүнүн борборунда тутат. Норт Испания менен Англия, АКШ өлкөлөрү мурунку тарыхый учурда бирдей экономикалык деңгээлде туруп, кийин чоң айырмаланып кеткендигин изилдейт. Мунун себебин ал, алардын экономикалык системасындагы «оюн эрежелеринин» жана бийликтин саясий «соодасынын» айырмаларынан көрөт. Англия менен АКШ жеке кызыкчылыкка жана эркиндикке шарт түзүп, негизги ресурстарды өндүрүмдүү пайдаланууга жетишкен.

1994-жыл. РАЙНХАРДТ ЗЕЛЬТЕН (ГЕРМАНИЯ), ДЖОН НЭШ (АКШ), ДЖОН ХАРШАНЬИ (АКШ) – (оюндар теориясын экономикага байланышта иштеп чыгуудагы салымдары үчүн)

Джон Нэш 1928–жылы АКШда төрөлгөн. Ал 22 жашында докторлук диссертациясын жактап, «кооперативдик эмес оюндар» аттуу ага атак-даңк алып келген докладын жарыялайт. «Нэштин теңдемелери» же «Нэштин тең салмактуулугу» аттуу белгилүү теориясы, оюндар теориясынын математикалык принциптерин негиздеген. Ал Массачусетс технологиялык институтунда сабак берип жүрүп, 50–жылдардын аягында психикалык оорусуна байланыштуу ишин калтырган.

Райнхардт Зельтен 1930-жылы Германияда төрөлгөн. Ал 1965-жылы Нэштин теориясына таянып, оюндардын жыйынтыгын алдын ала айтуучу, негизделген жана негизсиз чечимдердин айырмасын аныктоочу теорияны тартуулаган.

Джон Харшаньи 1920-жылы Будапештте (Венгрия) төрөлгөн. 1947-жылы Австралияга, кийинчерээк АКШга кеткен. Ал Нэштин тең салмактуулук моделин уланткан. Харшаньи бул моделге конкуренттердин аракетин алдын ала билүү түшүнүгүн киргизген.

1995-жыл. РОБЕРТ ЛУКАС (АКШ) – (рационалдуу күтүүлөрдүн гипотезасын иштеп чыккандыгы жана колдонгондугу үчүн)

1937-жылы Америкада төрөлгөн. Чикаго университетинин профессору. Лукас «рационалдуу күтүүлөр» багытындагы изилдөөлөрдү жетектеп келген. Анын негизги идеясы, рыноктордун тазаланышы тез өтөт, ошого байланыштуу күтүүлөр да рационалдуу.

1996-жыл. ДЖЕЙМС МИРРЛИЗ (БРИТАНИЯ), УИЛЬЯМ ВИКРИ (АКШ) – (толук эмес маалыматтын шартында финансылык чечимдердин теориясын иштеп чыккандыктары үчүн)

Уильям Викри 1914–жылы Канадада төрөлгөн. Өмүрүнүн көпчүлүгүн Колумбия университетинде иштеген. Ал 1940-жылдары капитал менен натыйжалуулукту тең салмактуулукка келтирүү максатында таза кирешеден салыкты кандай алуу мүмкүнчүлүгүнүн моделин иштеп чыккан. 25 жылдан кийин бул моделдин математикалык түзүлүшүнө Миррлиз кайрылган.

Джеймс Миррлиз 1936–жылы Шотландияда төрөлгөн. Кембридж университетинде профессор болуп иштейт. Ал маалыматтын жетишсиз

(же карама-каршы) шартында чечим кабыл алуунун жалгыз шартын (жалгыз кесилишүүсүн) тапкан. Ал жеке менчиктин жеке кызыкчылыгына финансылык чечимдин туура жооп бериши же карама-каршы болбошу. Мындай принципте, оптималдуу келишимдерди, контракт же макулдашууларды ж.б. кызыктыруучу проблемаларды иштеп чыгуу көп эсе жөнөкөйлөштүрүлөт.

1997-жыл. РОБЕРТ МЕРТОН (АКШ) жана **МАЙРОН СКОУЛЗ (АКШ)** – (туунду баалуу кагаздарды баалоо методун иштеп чыккандыктары үчүн)

Роберт Мертон 1944–жылы Нью-Йоркто төрөлгөн. 1970–жылы Кембридж университетинде экономика боюнча философиянын доктору болгон. Негизги эмгектери: «Финансылык туундулардын математикасы» (окуу куралы); «Туундулардын маңызы: силерге эмнени накта билүү керек».

Майрон Скоулз 1941–жылы Калифорнияда төрөлгөн. 1969– жылы. Чикаго университетинде философиянын доктору болгон. Негизги эмгеги: «Тандоону жана корпоративдик милдеттерди баалоо» (1973-ж.), «Саясий экономика».

1973-жылы булар Блек-Скоулздун формуласы деп аталган ыкманы жаратышкан. Ал формула туунду баалуу кагаздардын наркын аныктоого пайдаланылган. Туунду баалуу кагаздар катары фьючестер, опциондор, варранттар, своптор ж.у.с. аталат. Туунду баалуу кагаздардын наркы товардын, валютанын же баалуу кагаздардын баасынын күтүлгөн өзгөрүүлөрү менен аныкталат. Демек, бул баалар негизинен өтө абстрактуу түшүнүк. Ошондуктан деривативдер менен соода жүргүзүү өтө эле тобокелдүү иш. Кээде ал катастрофага алып келиши ыктымал. Бул схеманын ийгиликтүү иштешинин негизги шарты – деривативдердин туура бааланышы. Мына ошол максатта, бүгүн миңдеген трейдерлер жана инвесторлор жогорку методду күндөн-күнгө пайдаланышууда.

1998-жыл. АМАРТИЯ СЭН (ИНДИЯ) – (жыргалчылыктын экономикасына жасаган салымы үчүн)

1933-жылы Бенгалда төрөлгөн. Индиянын жарандары. 1959-жылы Кембридж университетинде доктор даражасын алган, Индия, АКШ жана Британияда профессорлук ишти аткарган. Ал жетиштүүлүк жана жакырчылыктын индекстерин аныктоо менен коомчулук тандоо теоремасын

изилдөөгө чоң салым кошкон. Ачарчылык маселелерин эмпирикалык жол менен талдаган. Анын жакырчылыкты аныктаган жаңы моделин келтирели:

$$P = H\{I+(1-I)\,G\}$$

P – жакырчылык индекси. H – кирешеси жакырчылыктын чегинен төмөн элдин үлүшү. I – кирешенин бөлүштүрүү коэффициенти. G – коомдогу кирешенин аймыраланyy деңгээлин көрсөтүүчү Джинни коэффициенти.

Негизги эмгеги: «Жакырчылык жана ачарчылык: уруулар жана жокчулук жөнүндөгү очерктер» (1981).

1999-жыл. РОБЕРТ МАНДЕЛЛ (АКШ) – (экономикасы ачык өлкөлөрдөгү акча жана фискалдык саясаттарды изилдөөсү үчүн).

Манделл Колумбия университетинин изилдөөчүсү (Нью-Йорк). Ал акча саясатынын теориясын негиздөөчүлөрдүн бири. Анын илимий изилдөөлөрү жалпы европалык валюта – евронун түзүлүшүнө көрүнүктүү көмөк жана негиз боло алган. Манделл эл аралык соода боюнча, валюталык топтоону оптималдаштырууда да өзүнүн маанилүү салымын кошкон.

2000-жыл. ДЖЕЙМС ХЕКМАН ЖАНА ДЭНИЕЛ МАКФАДДЕН (АКШ) – (микроэкономика боюнча иштери үчүн)

Хекман (Чикаго университетинен) ар бир адамдын билиминин, жашаган жеринин ж.б. көрсөткүчтөрүнүн, анын турмушунун экономикалык абалынан көз карандылыгын анализдөөнүн теориясын жана ыкмаларын өркүндөткөнү үчүн белгиленген.

МакФадден (Беркли) жекече (индивидуалдуу) статистика-экономикалык маалыматтарды формалдуу иштетүүнүн методикасын өркүндөткөндүгү үчүн сыйланган.

Бул окумуштуулардын иштеп чыккан теориясынын негизинде тандап изилденген маалыматтарды адекваттуу иштетип пайдаланууга мүмкүнчүлүк түзүлдү. Мында респонденттердин жекече өзгөчөлүктөрү эсепке алынган.

Эки окумуштуунун эмгектеринде глобалдуу маселелер каралган эмес. Алар экономикалык теорияны конкреттүү адамдын өмүрүнд, жашоо-турмушун изилдөөгө пайдаланышкан. (Демек, бул микроэконометрика дегенибиздин дал өзү).

2001-жыл. ДЖОРДЖ АКЕРЛОФ, МАЙКЛ СПЕНС, ЖОЗЕФ СТИГЛИЦ (АКШ) – (ассиметриялык маалыматтуу рыноктордү талдагандыктары үчүн).

Джордж Акерлоф 1940-жылы Нью-Хэйвенде төрөлгөн. АКШ жараны. Философия доктору даражасын 1966-жылы Массачусетс Технологиялык институтунда жактаган. Берклейде Калифорния университетинде иштейт.

Майкл Спенс 1943-жылы Нью-Джерси штатындагы Монтклер шаарында төрөлгөн. АКШ жараны. Философия доктору даражасын 1972-жылы Гарвардда жактаган. Станфорд университетинде иштейт.

Жозеф Стиглиц 1943-жылы Индиана штатындагы Гари шаарында төрөлгөн. АКШ жараны. Философия доктору даражасын 1967-жылы Массачусетс Технологиялык институтунда жактаган. Колумбия университетинде иштейт.

2002-жыл. ДАНИЕЛ КАНЕМАН (АКШ) – **(психологиялык изилдөөдөн экономикалык илимге адамдын пикирине жана алардын чечим кабыл алуудагы калтаарыгандыгына тийиштүү интеграцияланган түшүнүктөрдү киргизгендиги үчүн).**

ВЕРНОН Л. СМИТ (АКШ) – (эмпирикалык экономикалык таллоодо, айрыкча рыноктук альтернативдүү механизмдерди изилдөөдө зарыл курал катары лабораториялык эксперименттерди түзгөндүгү үчүн).

2003-жыл. РОБЕРТ Ф. ИНГЛ (АКШ) жана **КЛАЙВ ГРЭНДЖЕР (АКШ)** – (Макроэкономикалык мезгилдерди тандоонун ыкмаларын иштеп чыккандыгы жана коинтеграция ыкмасын түзгөндүгү үчүн).

2004-жыл. ФИНН КИДЛЕНД (НОРВЕГИЯ) жана **ЭДВАРД ПРЕСКОТТ (АКШ)** – (Динамикалык макроэкономикага, тактап айтканда, экономикалык саясаттын убактылуу түзүүчүсүн жана бизнес-циклдердин ички кыймылдаткыч күчтөрүн изилдөөгө кошкон салымы үчүн).

2005-жыл. РОБЕРТ АУМАН (ИЗРАИЛЬ ЖАНА АКШ) жана **ТОМАС ШЕЛЛИНГ (АКШ)** – (Оюндар теориясын талдоо аркылуу биздин келишпегендик жана кызматташуу жөнүндөгү түшүнүгүбүздү кеңейткендиги үчүн).

2006-жыл. **ЭДМУНД ФЕЛПС (АКШ, КОЛУМБИЯ УНИВЕРСИТЕТИНИН ПРОФЕССОРУ)** – (Макроэкономикалык саясаттагы кыска – жана узак мөөнөттөгү натыйжалардын арасындагы өз ара байланыштарды изилдөөсү үчүн). Фелпстин жыйынтыгы Флипстин ийри сызыгына негизделген, Американын экономикалык саясатын катуу сынга алуу менен байланыштуу.

§ 18. КЫРГЫЗСТАНДЫН АЛГАЧКЫ ЭКОНОМИСТТЕРИ ЖАНА ЭКОНОМИКАЛЫК ӨСҮШКӨ САЛЫМ КОШКОН ИНСАНДАР

Жогоруда келтирилген адам баласынын тарыхындагы экономика тармагынын билим жана илим катары өнүгүшү, кыргыз элине да өз таасирин тийгизген. Байыркы замандагы экономисттердин жана кыргыз экономикасынын тарыхын толук изилдей элекпиз.

Ошондуктан жакын арада болуп өткөн кыргыз элинен чыккан адис экономисттер (уюштургуч жана илимпоз адамдар) жөнүндө кыскача баяндама берип кетүүнү ылайык таптык.

Бизге белгилүү, 1917-жылкы зор революциядан кийин, кыргыз экономикасы экономикалык системалардын борборлошкон пландоо түрүндө өнүгө баштаган. Бул системаны өнүктүрүүдө профессионал, нукура билимдүү экономист адистер зор кызмат өтөшкөн. Алардын ичинен накта экономист адис катары Раззаков Исхак, Сүйүнбаев Акматбек, Бегалиев Сопубекти өзгөчө атап кетсек болот.

РАЗЗАКОВ ИСХАК (1910-1979). 1910-жылы 25-октябрде азыркы Лейлек районунда төрөлгөн. Ата-энеси Исак деп атаганы менен, кийин Ходжент шаарында (Тажикстан) балдар үйүндө, Ташкентте интернатта жүргөндө баланын аты документтеринде Исхак деп жазылып калат. Ал үч жашында энесинен, сегиз жашында атасынан айрылып, жетимчиликтин корун тарткан. Кыйынчылыктарга карабастан зээндүү бала Исхак тажик, өз-үбек жана орус тилдерин толугу менен өздөштүрө билген. Ал өзүнүн негизги адистиги – экономист катары Москва пландоо институтун 1936-жылы бүтүрүп, Өзбекстандын мамлекеттик пландоо комитетинде экономист, 1939-1941-жылдары, Өзбек ССР мамлекеттик пландоо комитетинин

председателине орун басар, председатели, 1940-1944-жылы Өзбек ССР эл коммиссарлар кеңешинин председателинин орун басары болуп иштеген.

Раззаков Исхак өз элинен 8-9 жашында кетип, 27 жыл өткөндөн кийин 1945-жылы Кыргыз ССР эл комиссарлар кеңешинин председатели болуп эли-жерине кайтып келген.

Ал 16 жылдын ичинде Республикага жетекчилик кылып, Кыргызстанда мамлекеттик түзүлүштү турукташтырууга, экономикалык системасын өнүктүрүп, элдин турмушун жакшыртууга зор салым кошкон. Ошол жылдары (1945-1961) өнөр жайы, айыл чарбасы жогорку өсүшкө ээ болгон. Адам капиталы, элдин сабаттуулугу тез жогорулоо менен, көптөгөн жогорку жана атайын орто билим берүүчү окуу жайлары ачылып, зор потенциалдуу даражага жетишкен.

11-таблица

МИСАЛЫ,1956-1960-ЖЫЛДАРДАГЫ АЙРЫМ КӨРСӨТКҮЧТӨРДҮ САЛЫШТЫРЫП КӨРӨЛҮ

	1956-ж.	1960-ж.
Эт (миң т.)	63,9	117,0
Сүт (миң т.)	103,1	156,2
Жумуртка (миң даана)	17,6	42,7
Кант кызылчасы (миң т.)	935,0	1168,5
Жүн (миң т.)	10,1	17,7

Ушул эле жылдар аралыгында өнөр жайы, курулуш, транспорт тармактарынын бир жылдык өсүш темпи (орто эсеп менен) 8-10 пайыз, ал эми жалпы улуттук киреше 6,3 пайызды түзгөн. Бул маалыматтар экономикалык мыкты өсүштү баяндап турат.

Ошого карабастан, пендечилик менен айрым көрө албаган жетекчилер бул улуу инсан-экономисттин ишин каралашып, аны кызматынан четтетишкен. Бирок, бүгүн тарых Раззаковдун улуу экономист экендигин айкындады. Демек, тарыхчы тарых менен, физик физикасы менен алек болуп, ар бир адис өз ишин акыл-эстүүлүк менен сапаттуу аткарса элге, экономикага зор пайдалуу экендиги талашсыз болду.

Раззаковдун демилгеси боюнча 1954-жылы Кыргыз мамлекеттик университетинде экономика адистиги боюнча 50 студент кабыл алынып, алар 1959-жылы биринчи жолу Кыргызстандан экономист бүтүрүүчүлөрү катары экономика тармактарына кызматка жиберилген. Алардын тизмеси: Акылбеков К., Акунов Ж., Алиев С., Бобрик Г., Гусев К., Гриненко А., Гриненко В., Данакеев Ж., Жунушалиев Н., Жыргалбаева М., Канельский М., Калыков Ж., Казакбаева З., Казыбаев О., Казыбаев А.,Корчубеков С., Кубаткулов К., Кусегенов Р., Левин Б., Мальцева А., Мукашева З., Мусакожоев Ш., Молдогазиев К., Нурмамбетов Ж., Носков Ю., Орозбаев А., Платонова В., Рузманова Р., Сейитов С., Соронкулов С., Стрельцов Н., Тазабеков М., Тынаев О.,Түгөлбаев Э., Усубалиев А., Федянина Л., Филипчук Т., Чынгышев К., Шабданбекова Р.

Булардын ичинен бир-экономика илиминин доктору, үч-илимдин кандидаты, эки адам "Кыргыз Республикасынын эмгек сиңирген экономисти" даражасына татыктуу болушуп, көптөгөн өндүрүштүк жана коомдук уюштуруучулар чыгышты.

Раззаков 1961-жылы августтан СССР мамлекеттик экономикалык советинин мүчөсү, тамак өнөр жай бөлүмүнүн башчысы, 1965-жылдан СССР мамлекеттик пландоо комитетинин аппаратында иштеп жүрүп, 1967-жылы пенсияга чыгат.

Кыргыздан чыккан улуу экономист-практик Исхак Разаков 1979-жылдын 18-мартында Москвада дүйнөдөн кайткан.

Адабияттар: 1. Кыргыз Совет энциклопедиясы. 5 т., Фр.,1980,109-бет. 2. «Великая личность», Б., 1996.

СҮЙҮНБАЕВ АКМАТБЕК (1920-1992). 1920-жылы 17-декабрда төрөлгөн. Фрунзе финансы-экономикалык техникумун (1938-ж.), Бүткүл союздук сырттан окутуучу финансы-экономика институтун (1954-ж.) бүткөн. 1938-39-жылдары Нарын шаардык финансы бөлүмүндө башкы бухгалтер, 1939-47-жылдары аскердик милдетин өтөп, Улуу Ата Мекендик согушка катышкан. 1947-55-жылдары жетекчилик кызматтарда иштеп, 1955-60-жылдары Кыргыз ССРинин финансы министри,1960-жылдан Ош облаткомунун председатели, 1962– жылдан Кыргызстан КП Ош обкомунун биринчи секретары, 1968-1978-жылдары Кыргыз ССР Министрлер Советинин председатели, 1978-жылдан Кыргыз ССР Коммуналдык чарба министри болуп иштеген.

1960-1980-жылдарда Кыргызстандын экономикалык өнүгүшүнө эң маанилүү салым кошкон. Кыргызстан алтымышынчы жылдарда жалпы республика жана аймактар боюнча райондук пландаштыруунун техникалык-экономикалык негиздерин иштеп чыгууну баштаган. Сүйүнбаевдин жетекчилиги менен ошол мезгилге мүнөздүү өнөр жай түйүндөрүн калыптандыруу жолу иштелип чыккан. Нарын дарыясынын суу ресурстарын комплекстүү пайдаланууну камсыз кылуучу жаңы ГЭСтерди куруу боюнча илимий изилдөөлөр жана практикалык чаралар ишке ашырылган.

Токтогул ГЭСинин кубаттуулугу 300 миң кВт биринчи гидроагрегаты 1974-жылы, экинчи агрегаты 1975-жылы, үчүнчү жана төртүнчү агрегаттары (бардыгы 1,2 миллион кВт) 1978-жылы ишке киргизилген. Ошол эле жылы алгачкы миллиард кВт электр энергиясы иштелип чыккан. Республикадагы «Манас» аэропорту да Сүйүнбаевдин эмгегинин үзүрү. Кыргызстандын белгилүү инсаны Сүйүнбаев Акматбек 1992-жылы Бишкекте дүйнөдөн кайткан.

Адабият: Кыргыз Совет энциклопедиясы. 5 т., Фр., 1980, 480-б.

БЕГАЛИЕВ СОПУБЕК (1931-2002). 1931-жылы 29-мартта төрөлгөн.Белгилүү экономист. 1954-жылы Москва Мамлекеттик экономика институтун бүтүргөн. Ошол эле жылдан баштап Кыргыз ССР пландоо комитетинде экономисттик ишке кирип, 1961-жылга чейин бөлүм башчы, председателдин орун басары болуп иштеген. 1961-жылы Бегалиев Кыргызстан КП БК бөлүм башчысынын орун басарлыгына дайындалат, 1962-1964-жылдарда Кыргыз ССР жергиликтүү чарба жана коммуналдык чарба министри болуп иштейт. 1964-жылы кайрадан Кыргыз ССР пландоо комитетинин председателинин биринчи орун басары, ал эми 1968-жылдан 1991-жылга чейин 23 жыл бою председатели, бир эле учурда Кыргыз ССР Министрлер Советинин Председателинин орун басары болуп эмгектенген.

Кыргызстандын комплекстүү экономикалык жана социалдык өнүгүшүнүн узак мөөнөттүү жана кыска мөөнөттүү пландарын иштеп чыгууда Мампландын кадыр-баркы эбегейсиз арта берген. Ал республиканын алдыңкы илимий күчтөрүн бириктирип, балансташтырылган пландарды, эл чарба комплексинин өнүгүшүнүн, анын тармактык структурасын түзүүнүн стратегиясын иштеп чыгууга

абройлуу окумуштууларды жана өтө дасыккан адистерди ишке тартты. Ошол кезде райондордун тиешелүү экономикалык-георафиялык абалдарын, жаратылыш, сырье, энергетика, эмгек ресурстарынын болушун, экономикалык потенциалдын өнүгүү деңгээлин жана тиешелүү инфраструктураны эске алган өнүгүүнүн артыкчылыктуу багыттары аныкталган.

1991-1997-жылдарда Кыргыз Республикасынын экономика боюнча Комитетинин, Финансы министрлигинин Эсептөө борборунда экономика боюнча кеңешчи милдетин аткарган.

Акыркы учурда Кыргыз Республикасынын улуттар Ассамблеясынын төрагасы (1998-2002) болгон.

«Кыргыз ССРинин эмгек сиңирген экономисти» деген наамга (1979-ж.) татыган.

Таланттуу экономист-практик Сопубек Бегалиев 2002-жылы Бишкекте дүйнөдөн кайткан.

КОШУМЧА ОКУУ ҮЧҮН

«Кыргыз Республикасынын эмгек сиңирген экономисти» деген ардактуу наамга ээ болгон айрым инсандар.

Кыргыз ССР Жогорку Советинин Президиумунун Указы менен «Кыргыз ССРинин Эмгек сиңирген экономисти» деген ардак наам алган айрым кызматкерлер (1974-1990).

Дыйкамбаев Казы Дыйкамбаевич – Кыргыз ССР Министрлер Советинин Мамлекеттик пландоо комитетинин Председателинин орун басары.

Республиканын эл чарбасын пландоо жагындагы көп жылдардан берки жемиштүү иши үчүн жана алтымыш жашка толгондугуна байланыштуу.

Фрунзе шаары, 3-январь, 1974-ж., Указдын № 1591.

Арабаев Эркин Ишеналиевич – К.И. Скрябин атындагы Кыргызстан айыл чарба институтунун ректору.

Экономикалык илимди өнүктүрүүдө, айыл чарбасы үчүн жогорку квалификациялуу экономикалык кадрларды даярдоодо сиңирген эмгеги үчүн.

Фрунзе шаары, 14-август, 1974-ж., Указдын № 1975.

Алмаев Талгат Масгутович – Кыргыз ССР Министрлер Советинин алдындагы Борбордук статистикага, комитетинин төр агасы. Республиканын экономикасын өнүктүрүүгө сиңирген эмгеги үчүн.

Фрунзе шаары, 9-октябрь, 1976-ж., Указдын № 2085.

Кулуев Сабир Кашапович – «Нарынгидроэнергострой» Курулуш башкармасынын башкы бухгалтери.

Республиканын курулуш уюмдарындагы жана коммуналдык чарба ишканасындагы көп жылдардан берки ийгиликтүү иши үчүн.

Фрунзе шаары, 23-июль, 1976-ж., Указдын № 806.

Токтоналиев Алиаскар – Кыргыз ССРинин Финансы министри.

Республиканын финансы органдарындагы көп жылдардан берки жемиштүү иши үчүн жана элүү жашка толгондугуна байланыштуу

Фрунзе шаары, 23-май, 1979-ж., Указдын № 3650,

Бегалиев Сопубек – Кыргыз ССР Министрлер Советинин Председателинин орун басары, Мамлекеттик пландоо комитетинин председатели.

Республиканын пландоо органдарындагы көп жылдардан берки иши жана экономиканы өнүктүрүүгө кошкон зор салымы үчүн.

Фрунзе шаары, 6-июль, 1979-ж., Указдын № 3874.

Кыргыз Республикасынын Президентинин жарлыгы менен «Кыргыз Республикасынын Эмгек сиңирген экономисти» деген ардак наам алган айрым инсандар.

Кунакунов Керимжан – Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик салык инспециясынын директору.

Республиканын экономикасын өнүктүрүүгө кошкон зор салымы үчүн.

Бишкек шаары, 8-декабрь, 1993- ж., УП № 332.

Мусакожоев Шайлобек Мусакожоевич – Кыргыз Республикасынын Экономика министрлигинин Экономика илим-изилдөө институтунун директору.

Экономикалык илим жаатына сиңирген эмгеги үчүн.

Бишкек шаары, 20-октябрь, 1995-ж., УП № 265.

Абдыкеримов Садырбек – Кыргыз Республикасынын Улуттук банкынын Ысык-Көл облустук башкармалыгынын башчысы;

Акназарова Роза Корчубековна – Кыргыз Республикасынын Улуттук банкына караштуу Банктарды реорганизациялоо жана карыздарды реструктуризациялоо агентствосунун директору;

Фаттахов Мадамин Азизович – Кыргыз Республикасынын Улуттук банкынын Ош облустук башкармалыгынын башчысы;

Цыпкалова Лариса Николаевна – Кыргыз Республикасынын Улуттук банкынын башкармалыгынын мүчөсү.

Улуттук валюта – сомду киргизүүдөгү, даярдоодогу жана аны туруктуу функциялаштыруудагы сиңирген эмгектери үчүн.

Бишкек шаары, 22-май, 1998-ж., УП № 158.

Мудахар Мохиндер – Кыргыз Республикасындагы Дүйнөлүк банктын туруктуу өкүлү.

Кыргызстандын социалдык-экономикалык өнүгүүсүнө кошкон салымы үчүн.

Бишкек шаары, 10-декабрь, 2002-ж., УП № 367.

Медетбеков Шамшыбек Осмонкулович – Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин Эл өкүлдөр жыйынынын депутаты.

Активдүү мыйзам чыгаруу ишмердүүлүктөрү жана республиканын экономикалык реформаларын өнүктүрүүдөгү кошкон салымы үчүн.

Бишкек шаары, 3-июнь, 2004-ж., УП № 186.

Александер Джавахар Чериан – Кыргыз Республикасындагы Азия өнүктүрүү банкынын Туруктуу өкүлчүлүгүнүн директору.

Кыргызстандын социалдык-экономикалык өнүгүүсүнө кошкон олуттуу салымы үчүн.

Бишкек шаары, 20-март, 2004-ж., УП № 102.

1966-жыл.

АЛЫШБАЕВ Жумагул (1922-1969) – Пржевальскидеги педагогика окуу жайын (1939) бүтүргөн, Кыргыз ССР ИАнын акад. (1954), экономика илимдеринин доктору (1966), профессор (1967). Эмгеги: Перспективы развития и размещения важнейших отраслей промышленности в Киргизии. Фр., 1963.

1970-жыл.

ЖУНУШЕВ Керим Жунушевич (1925) – КМУнун тарых факультетин (1951) бүтүргөн. Экономика илимдеринин доктору (1970), профессор (1973). Эмгеги: Развитие товарно-денежных отношений в дореволюционной Киргизии. Фр., 1965.

1972-жыл.

ЖАМАНКУЛОВА Гүлбүбү (1927-2008) – педагогикалык институтун (1954) сырттан бүтүргөн. Экономика илимдеринин доктору (1972), профессор (1974), КР УИАнын мүчө-корреспонденти (1984). Эмгеги: Социально-экономическое преобразование Киргизии и пути его дальнейшего развития. Фр., 1969.

ЛЯШЕНКО Иван Васильевич (1906-1983) – экономика илимдеринин доктору (1972), профессор (1974). Эмгеги: Экономическая эффективность специализации сельскохозяйственного производства Киргизии. Фр., 1972.

МОЛДОКУЛОВ Айдаркан (1930-1986) – Экономика илимдеринин доктору (1972), профессор (1976), КР УИАнын мүчө-корреспонденти (1977). Эмгеги: Экономические проблемы развития и повышения эффективности промышленного производства. Фр., 1973.

ЧЕРНОВА Елена (1926-2003) – Москвадагы мамлекеттик университин (1949) бүтүргөн. Экономика илимдеринин доктору (1972), профессор (1981), КРУИАнын мүчө-корреспонденти (1984). Эмгеги: Рост народонаселения и трудовые ресурсы. Фр., 1975.

1973-жыл.

МУСАКОЖОЕВ Шайлобек (1937) – КМУнун экон. факультетин (1959) бүтүргөн. Экономика илимдеринин доктору (1973), профессор (1984), Кыргыз Респ-нын эмгек сиңирген экономисти (1995). Кыргыз Республикасынын Инженердик академиясынын

академиги (1996). Эмгеги: Закономерности роста эффективности основных фондов сельского хозяйства. Л., 1972.

1974-жыл.

ОРУЗБАЕВ Асангалий Омурзакович (1930-2008) – Кыргыз айыл чарба институтун (1950) бүтүргөн. Экономика илимдеринин доктору (1974), профессор (1976). КР УИАнын мүчө-корреспонденти (1989). Эмгеги: Агропромышленные комплексы Киргизии. Фр., 1976.

1976-жыл.

ЗАГУЛОВ Жакен (1931-2005) – Москвадагы автоунаа-жол институтун (1955) бүтүргөн, экономика илимдеринин доктору (1976), профессор (1980). Эмгеги: Эффективность использования основных производственных фондов автомобильного транспорта Кыргызской ССР. Фр., 1973.

ЛАЙЛИЕВ Жумакан Сулайманович (1928-2009) – Кыргыз айыл чарба институтун (1950) бүтүргөн. Экономика илимдеринин доктору (1976), профессор (1977), КР УИАнын мүчө-корреспонденти (1989). Эмгеги: Интенсификация и повышение эффективности сельскохозяйственного производства Киргизии. Фр., 1979.

АЛАМАНОВ Баян (1915-1985) – Кыргыз мам. педагогика окуу жайын (1932) бүтүргөн. Экономика илимдеринин доктору (1978). Эмгеги: Эффективность полного хозрасчета в совхозах. Фр., 1977.

1980-жыл.

ОСИПОВ Михаил Степанович (1929) – КМУнун тарых факультетин (1952) бүтүргөн. Экономика илимдеринин доктору (1980), профессор (1992). Эмгеги: Колхозная собственность в условиях развитого социалистического общества. Фр., 1975.

1983-жыл.

КУМСКОВА Наиля Хасановна (1934) – Москва мамлекеттик экономикалык институтун (1957) бүтүргөн. Экономика илимдеринин доктору (1983), профессор (1984). Эмгеги: Закономерности движения населения Киргизии. Фр., 1983.

1984-жыл.

СЫДЫКОВ Казыбай (1939) – Фрунзедеги политехникалык институтунун геологиялык факультетин бүтүргөн (1962). Экономика илимдеринин доктору (1984), профессор (1990). Эмгеги: Использование минерально-сырьевых ресурсов. Фр., 1981.

1985-жыл.

БАЗАРКАНОВ Көчкүнбай (1924) – КМУнун тарых факультетин (1952) бүтүргөн. Экономика илимдеринин доктору (1985), профессор (1987). Эмгеги: Хозяйственный расчет и совершенствование экономических отношений в колхозах. Фр., 1980.

КОЙЧУЕВ Турар (1938) – КМУнун география факультетин (1960) бүтүргөн. Экономика илимдеринин доктору (1985), профессор (1986), КР УИАнын академиги (1987). Эмгеги: Экономика переходного периода. Б., 1995

МАМБЕТОВ Айып Мамбетович (1926-2007) – Экономика илимдеринин доктору (1985), профессор. Эмгеги: Проблемы эффективности овцеводческих хозяйств. Фр., 1983.

1986-жыл.

КУМСКОВ Владимир Иванович (1928) – Москва мамлекеттик экономика институтун (1952) бүтүргөн. Экономика илимдеринин доктору (1986), профессор (1990). Эмгеги: Выравнивание уровня экономического и социального развития Кыргызстана. Фр., 1986.

МУРАТБЕКОВ Акылбек (1932-2001) –Кыргыз айыл чарба институтун (1959) бүтүргөн. Экономика илимдеринин доктору (1986). Эмгеги: Эффективность овцеводческих хозяйств. Фр., 1985.

ТЕРМЕЧИКОВ Азис Жунушалиевич (1936-1992) – Москва мамлекеттик экономика институтун (1957) бүтүргөн. Экономика илимдеринин доктору (1986), профессор (1989). Эмгеги: Развитие и размещение промышленности Киргизии. Фр., 1982.

1987-жыл.

ИМАНАЛИЕВ Мусалы (1922-2006) – Москвадагы Эл чарба институтун (1949) бүтүргөн. Экономика илимдеринин доктору, профессор. Эмгеги: Проблемы освоения энергетических ресурсов Киргизии. Фр., 1986.

1988-жыл.

КУПУЕВ Пирмат Купуевич (1942) – Москва станок куруу институтун (1965) бүтүргөн. Экономика илимдеринин доктору (1988), профессор (1989). КР УИАнын мүчө-корреспонденти. Эмгеги: Управление эффективностью производства и движением предметов потребления. Фр., 1985.

1990-жыл.

АБДЫМАЛИКОВ Кыдыр (1938) – Кыргыз айыл чарба институтун (1965) бүтүргөн. Экономика илимдеринин доктору (1990), профессор (1992). Эмгеги: Региональная интеграция в системе АПК. Б., 1993.

АСАНОВА Айсалкын (1945) – Москвадагы жеңил өнөр жай технологиялык институтун (1967) бүтүргөн. Экономика илимдеринин доктору (1990), профессор (1992). Эмгеги: Легкая промышленность сегодня и завтра. Б., 1990.

1991-жыл.

БАТЫРКАНОВ Жээнбек Мамбетович (1939-2008) – КМУнун экономика факультетин (1964) бүтүргөн. Экономика илимдеринин доктору (1991), профессор (1992), КР эмгек сиңирген экономисти. Эмгеги: Проблемы повышения эффективности управления сельским хозяйством. Новосибирск, 1991.

1992-жыл.

АТЫШОВ Көбөгөн (1949) – КМУнун геогр. ф-тин (1971) бүтүргөн. Экономика илимдеринин доктору (1992), профессор (1997). Эмгеги: География туризма Кыргызстана. Б., 1996.

БАЛБАКОВ Мурат (1936) – Москвадагы К.И.Тимирязев атындагы айыл чарба академиясын (1958) бүтүргөн. Экономика илимдеринин доктору (1992), профессор (1989). КР УИАнын мүчө-корреспонденти. Эмгеги: Основы рыночных отношений и их реализация в аграрном секторе экономики. Б., 1992.

ИСМАНОВ Ахмат (1932) – Ташкент юридикалык институтун (1954) бүтүргөн. Экономика илимдеринин доктору (1992), профессор (1994). КР УИАнын мүчө-корреспонденти. Эмгеги: Эффективность сельскохозяйственного труда. Фр., 1987.

ОРОЗБАЕВА Айаткан (1939) – Москвадагы тамак-аш өнөр-жай технологиялык институтун (1961) бүтүргөн. Экономика илимдеринин доктору (1992), профессор (1994). Эмгеги: Научно-технический прогресс: социально-экономические проблемы. Фр., 1989.

1993-жыл.

АЛИЕВ Качибек (1939) – КМУнун экономика факультетин (1963) бүтүргөн. Экономика илимдеринин доктору (1993), профессор (1994). Эмгеги: Статистика труда. Фр., 1990.

ДӨӨЛӨТАЛИЕВ Сейит (1940-2008) – Фрунзе политехникалык институтун (1962) бүтүргөн. Экономика илимдеринин доктору (1993), профессор (1997). Эмгеги: Экономические проблемы развития горнодобывающей промышленности. Б., 1990.

ИДИНОВ Кубанычбек (1949) – КМУнун экономика факультетин (1970) бүтүргөн. Экономика илимдеринин доктору (1993). ЖК

эки жолку депутаты. Эмгеги: Кыргызстан в системе международных экономических отношений. Б., 1997.

1994-жыл.

РАХМАТОВ Абдыразак (1940-2006) – Кыргыз айыл чарба институтун (1965) бүтүргөн. Экономика илимдеринин доктору (1994), профессор (1995). Эмгеги: Управление сельскохозяйственным производством. Б., 1991.

1997-жыл.

ТУРСУНОВА Салтанат (1952) – КМУнун экономика факуль-тетин (1975) бүтүргөн. Экономика илимдеринин доктору (1997), профессор (2001). Эмгеги: Становление и развитие предпринимательства в Кыргызстане. Б., 1996.

1998-жыл.

АБИЛДАЕВ Болот Ералханович (1963) – КМУнун экономика факультетин, Ленинграддагы финансы-экономикалык институттун аспирантурасын бүтүргөн (1991). Экономика илимдеринин доктору (1998). Кыргыз Республикасынын финансы министри (2002-2005). Эмгеги: Современный механизм управления внешнеэкономической деятельностью государства (на материалах Кыргызской Республики). М., 1998.

ИСРАИЛОВ Мукаш (1942) –КМУнун экономика факультетин (1965) бүтүргөн. Бухгалтердик эсеп б-ча адис. Экономика илимдеринин доктору (1998), профессор (1999). Эмгеги: Основы бухгалтерского учета. Б., 1998.

МУСАЕВА Жаркынай Асановна (1948) – Ломоносов атындагы Москва мамлекеттик университетин (МГУ-1971) бүтүргөн. Экономика илимдеринин доктору (1998), профессор. Эмгеги: Хозяйствующий субъект и диалектика развития его экономического механизма хозяйствования. Б., 1997.

1999-жыл.

КУБАЕВ Борис Хамитович (1944) – КМУнун чет тилдер ф-тин бүтүргөн. Экономика илимдеринин доктору (1999). Эмгеги: Рынок труда в Кыргызстане. Б., 1998.

2001-жыл

КАМЧЫБЕКОВ Төлөбек Кадыралиевич (1949) – КМУнун экономика факультетин (1973) бүткөн. Экономика илимдеринин доктору (2001), профессор (2002). Эмгеги: Закономерности развития и становления предпринимательства Кыргызской Республики. Б., 2001.

МАМАТУРДИЕВ Гулам (1940) – Экономика илимдеринин доктору (2001). Эмгеги: Математическое моделирование экономических процессов. Ош, 1999.

ТОКТОМАМАТОВ Кантөрө Шарипович (1947) – КМУнун экон. ф-тин (1970) бүтүргөн. Экономика илимдеринин доктору (2001), профессор (2002). Эмгеги: Современные аспекты социально-экономического развития Кыргызской Республики. Б., 1999.

2002-жыл.

ЧУБУРОВА Жаңылбүбү Темировна – КМУнун экономика факультетин бүтүргөн. Экономика илимдеринин доктору (2002). Эмгеги: Предпосылки устойчивого экономического роста в Кыргызстане. Б.,2000.

ЖАИЛОВ Жумабек Сатаевич (1955) – КМУнун экономика факультетин бүтүргөн (1977). Экономика илимдеринин доктору (2002). Эмгеги: Аграрные преобразования и становление многоукладной сельской экономики.

2003-жыл.

КУДАБАЕВ Зарылбек Исалыевич (1953) – КМУнун физика-маиематика факультетин бүтүргөн. Экономика илимдеринин доктору (2003). Эмгеги: Становление свободной экономики и проблемы сокращения бедности в Кыргызской Республике, Б.2004.

2004-жыл.

САРЫБАЕВ Айылчы Сарыбаевич (1948). КМУнун экономика факультетин бүтүргөн.(1974) Экономика илимдеринин доктору, (2004) профессор. Эмгеги: Проблемы учёта государственных финансов в регулировании экономики КР, Б., 2004.

2005-жыл.

ИСАКОВ Күмөн Исакович (1940). КМУнун экономика факультетин бүтүргөн (1965). Экономика илимдеринин доктору (2005), профессор (1996). Эмгеги: Развитие системы управления занятостью в современной экономике Кыргызстана. – Б., «Илим», 2004.

БЕКТЕНОВА Дамира Чотуевна (1949) КМУнун экономика факультетин бүтүргөн (1971). Экономика илимдеринин доктору (2005). Эмнеги: Капитализация средств финансово-банковской системы в транспортной экономике, Б.:2004.

ТОКСОБАЕВА Бактыгүл Асановна. КМУнун экономика факультетин бүтүргөн. Экономика илимдеринин доктору (2005). Эмгеги:

Управление качеством продукции в формировании конкурентоспособной национальной экономики Кыргызской Республики, Алмата-2005.

2006-жыл.

КУРМАНБЕКОВ Оболбек Курманбекович (1949). КМУнун экономика факультетин бүтүргөн, (1970) экономика илимдеринин доктору (2006). Эмгеги: Учёт доходов и расходов: теория и практика, Б., 2005.

КОЙЧУЕВА Мээрим Тураровна (1974). КМУнун экономика факультетин бүтүргөн. Экономика илимдеринин доктору (2006). Эмгеги: Формирование социальной рыночной экономики в постсоветском пространстве (переходный период), Б., 2005.

ХОЧИЕВА Лейля Нуркалыковна. КМУнун экономика факультетин бүтүргөн. Экономика илимдеринин доктору (2006). Эмгеги: «Закономерности развития конкуренции в странах с трансформирующейся экономикой», Б., 2005.

ЖУМАБАЕВ Калиль (1953). КМУнун финансы кредит адистигин бүтүргөн (1999). Экономока илимдеринин доктору (2006), профессор. Эмгеги: «Экономические проблемы формирования продовольственного рынка в КР».Б.,2005.

КАРАМАТОВ Озодбек Орунбаевич (1964) – Ташкенттеги ирригация жана механизация инженерлер институтун бүткөн (1987). Экономика илимдеринин доктору (2005). Эмгеги: Государственное регулирование рынка земли на современном этапе (на материалах КР). Б.,2005.

Суроолор

1. Классикалык экономика теориясына салым кошкон кайсы инсандар болгон?
2. XX кылымдагы Нобель сыйлыгына татыгандардын ысымдарын атагыла.
3. Кыргызстандын алгачкы экономисттери жана экономиканын өнүгүүсүнө салым кошкон инсандарды билесиңерби?
4. Силердин аймактан кандай белгилүү экономисттер чыккан?

ЖЫЙЫНТЫКТОО ТЕСТИ

Тестте 20 мүнөткө эсептелген 20 суроо бар. Көрсөтмөнү көңүл коюп окуп чыгып, тапшырманы ирээти менен аткаргыла. Бир суроого көпкө кармалбагыла. Эгерде анын жообун билбесеңер кийинки суроого өткүлө. Ар бир суроого берилген, варианттардын бири гана туура, аны карандаш менен айлана түрүндө белгилегиле, же атайын бланкага туура жообуна коюлган тамганы жазып көрсөткүлө.

1. Адамдардын төмөндөгү иш-аракеттеринин кайсыларын «Экономикалык» деп атаса болот:
   а. саякатчы булактан суу ичип, чаңкаганын кандырат;
   б. ата-энелер жаңы телевизор сатып алууну чечишти;
   в. сараң бай сандыктагы асыл буюмдарын кармалап отурат;
   г. кичинекей бала кумда ойноп отурат.
2. Альтернативдүү нарк…
   а. кимдир бирөөнүн убактысынын пайдаланылышына тиешеси жок;
   б. бул, баадагы өзгөрүү;
   в. бир нерсени сатып алууга жумшалган акчанын суммасы катары аныкталат;
   г. бул, кандайдыр бир чечимди кабыл алууда эң мыкты деген альтернативадан баш тартуу.
3. Алмаштыргыч товарлардын жубун бөлүп көрсөткүлө:
   а. автомобилдин покрышкасы жана бензин;
   б. калем сап жана сыя;
   в. джинсылар жана футболкалар;
   г. май жана маргарин.

4. Төмөндө көрсөтүлгөн көрүнүштөрдүн кайсыларына инфляция себепчи болушу мүмкүн?

а. көпчүлүк товарлардын баасынын өсүшү;

б узак мөөнөттүү инвестициялардын көбөйүшү;

в. номиналдуу эмгек акынын төмөндөшү;

г. орточо жашоо деңгээлинин төмөндөшү.

5. Айлануу схемасы төмөнкүдөн сырткары баарын көрсөтөт…

а. адамдар өзүлөрүнүн өндүрүш ресурстарын бизнес, б.а. өндүрүүчүлөр менен алмашып акча табышат;

б. үй чарбалары бизнесмендер менен ресурстар жана продуктулар рыногунда алмашышат;

в. бизнес ресурстарды үй чарбаларына сатышат;

г. керектөөчүлөр товарларды жана кызмат көрсөтүүлөрдү өндүрүүгө жардам берүү менен киреше алышат.

6. Көп ишкерлер катышкан экономика…

а. көп өзгөртүүлөргө дуушар болбойт;

б. көптөгөн жаңы товарлар менен кызмат көрсөтүүлөрдүн өнүгүшүн жана өндүрүш ыкмаларынын жаңы жолдорун көрүп алат;

в. ишкерлери аз экономикага караганда бир кыйла жайыраак айланууга ээ болот;

г. инновациядан качуу менен, тез өсүшкө ээ болот.

7. Кылымдар бою адамдар акчаны пайдаланып келишкен, себеби...

а. муну өкмөт талап кылган;

б. акчасыз чектелгендик да болмок эмес;

в. акчасыз алмашууну жүргүзүү мүмкүн эмес;

г. жогоруда аталгандардын бирөө дагы эмес.

8. Атаандаштык ар кандай түрдө болушу мүмкүн, бирок эгер … болбосо, эч кандай атаандашуу болбойт.

а. акча;

б. базарлар;

в. ресурстардын чектелүүлүгү;

г. бизнес.

9. Тең салмактуу базар баасы маанилүү, себеби …

а. тартыштыкты четтетет;

б. суроо-талап менен сунуш чоңдугун теңдештирет;

в. бул – сатуучулар бир аз санда болсо дагы сатууга товарды сунуш кылуучу баа;

г. ал сатып алуучуларды базардан кетүүгө мажбурлайт.

10. Ишкердик – бул…

а. ар дайым пайда алып келүүчү иш;

б. байлар гана жүргүзө ала турган иш;

в. жашоо стили;

г. эч качан тобокелдиксиз жүрбөй турган иш.

11. Экономисттин көз карашына алганда жумушчу күчү бул…

а. өндүрүштү жана башкарууну уюштуруу;

б. менчикке, товарга жана кызмат көрсөтүүгө алмаштырылып алынган бир нерсе;

в. товарларды жана кызмат көрсөтүүлөрдү өндүрүү үчүн зарыл болгон кара күч жана акыл-эс аракети;

г. фирмага таандык болгон жана өндүрүштүн башка факторлору менен катары пайдаланылган нерсе.

12. Эмгек ресурстарына ким расмий түрдө киргизилиши мүмкүн эмес?

а. программисттер;

б. мугалимдер;

в. жумушсуз жыгач усталар;

г. пенсионер – бухгалтер.

13. Базар экономикасында эмгекчилер да, иш берүүчүлөр да төмөнкүгө каршы болушат:

а. экономикалык өсүшкө;

б. бардык тармактардагы мамлекеттик менчикке;

в. жамааттык сүйлөшүүлөргө;

г. суроо-талаптын жогорулашына.

14. Кыргыз өкмөтү

а. базарга таасирин тийгизбейт;

б. ишкердиктин ар кандай тармактарын жөнгө салат;

в. ата мекендик ишканалардын көбүнүн менчик ээси болуп саналат;

г. эч кандай товарларды чыгарбайт жана кызматтарды көрсөтпөйт.

15. Базар экономикасы шартында акча кандай кызмат кылат...

а. жүгүртүү каражаты;

б. нарк ченеми;

в. аманат (сактоо) каражаты;

г. жогорудагылардын бардыгы.

16. Инфляция учурунда калктын көрсөтүлгөн топторунун кайсынысы көбүрөөк жабыр тартат?

а. туруктуу кирешеси бар адамдар;

б. облигация ээлери;

в. зайымчылар (карыз алгандар);

г. кредит берүүчүлөр.

17. Төмөндөө мезгилинде, баарыдан мурда, көтөрүлүүгө эмне түрткү берет?

а. пайданы кыскартуу;

б. сатып алуу жөндөмдүүлүгүн кыскартуу;

в. инвестицияларды көбөйтүү;

г. жумушсуздуктун өсүшү.

18. Иш менен толук камсыз кылуу… мезгилге таандык.

а. иш издегендердин бардыгы иш тапкан;

б. жумушсуздуктун деңгээли убактылуу (фрикциондук) жана структуралык жумушсуздуктан жогору болбогон;

в. жумушсуздуктун иш жүзүндөгү деңгээли циклдик жумушсуздуктун деңгээлине барабар;

г. бүткүл эмгек күчү иштеп жаткан.

19. Баардык экономикалык системалардын алдында кандай маселе турат?

а. экспорт менен импортту кантип баланстоо керек;

б. мамлекеттик бюджетти кантип баланстоо керек;

в. чектелген ресурстарды кантип эффективдүү пайдалануу керек;

г. өлкөнүн карыздарын азайтуу үчүн акчаны кантип үнөмдөө керек.

20. Пол Самуэльсон (экономист) төмөндөгүлөргө колдоо көрсөтүүгө чакырган…

а. мамлекеттин экономикага кийлигишпестигине;

б. өкмөт экономиканын максатын аныктайт жана ага жетишүү үчүн өз укугун пайдаланат;

в. жакырларга атайын өкмөттүк программалардын ордуна жеке салыкты азайтуу;

г. минималдык эмгек акы жөнүндө законду жоюу.

А

АДАМ РЕСУРСУ – бул адамдын товар өндүрүү жана кызмат көрсөтүү үчүн пайдаланылуучу күч-аракети жана акыл-эси.

АКЦИЗДЕР (же кыйыр салыктар) – айрым товарлардын баасына кошумча иретинде салынып мамлекеттин эсебине түшө турган салык. Акциздер сатып алууда төлөнөт.

АКЦИЗДИК САЛЫКТАР – өндүрүштөн же өзгөчө мүнөздөгү азык-түлүктөрдү сатуудан алынат.

АКЦИЯ – бул ишкананын же компаниянын (акционердик коомдун) бардык активдеринин жана анын кирешелеринин бир бөлүгү. Акция сатылат жана сатып алынуу менен компаниянын пайдасынын бир бөлүгүн дивиденд түрүндө алууга укук берет.

АКЦИЯ КУРСУ – акциянын фонд биржасында белгиленген рынок баасы.

АКЦИОНЕРДИК КООМ – акционерлерге таандык фирма.

АКЦИОНЕРЛЕР – корпорациянын акциясына ээлик кылуучулар. Акционерлер корпорациянын менчик ээлери болуп саналат. Акционердик коом банкрот болуп калганда, алар акция сатып алууга сарпталган каражатынан башка чыгашага учурабайт.

АКЦИЯЛАРДЫН КОНТРОЛДУК ПАКЕТИ – акциялардын корпорацияны башкарууга укук бергидей саны.

АКЧА – каалагандай товарга жана тейлөө кызматына алмаштырылышы мүмкүн болгон жалпы коом кабыл алган төлөм каражаты, акча – бул жүгүртүү каражаты, нарк ченеми жана топтоо каражаты катары пайдаланууга боло тургандардын баары.

АКЧА ЖҮГҮРТҮҮНҮН ЫЛДАМДЫГЫ – белгилүү бир мезгил аралыгында «орточо» акча бирдиги катышкан бүтүмдөшүүлөрдүн саны.

АКЧА-КРЕДИТ САЯСАТЫ – акча массасын жана пайыздык ставкаларды өзгөртүү жолу менен жалпы суроо-талапка таасир этүү. Эки түрдүү болот: экономикалык өсүүнү стимулдаштыруучу жана антиинфляциялык (катаал мүнөздөгү).

АКЧА СУНУШУ – бул өлкөдөгү, белгилүү мезгилдин аралыгындагы акчанын жалпы көлөмү.

АЛМАШТЫРУУЧУ – бул, башка товарды (кызмат көрсөтүүнү) алмаштыра алган товар (кызмат көрсөтүү). Алмаштыруучу товар анчалык кымбат эмес, бирок сатып алуучу анчалык деле кызыкпаган товар болушу мүмкүн.

АЛМАШТЫРГЫЧ ТОВАР – бирдей эле муктаждыкты канааттандыруучу товарлар (май менен маргарин).

АЛМАШУУ КУРСУ – бул бир валютанын башка валютага карата катышы.

АЛЬТЕРНАТИВДҮҮ НАРК – бул чечим кабыл алууда жакшыраак альтернативадан баш тартуу.

АРАЛАШ ЭКОНОМИКА – ар түрдүү экономикалык системалардын элементтери айкалышкан экономика.

АРТЫКБАШТЫК – сатуучулар сатууга ниеттенишкен, ал эми сатып алуучулар белгилүү бир баада сатып алууну каалаган товардын санынын ортосунда келип чыккан айырма.

АТААНДАШТЫК – бул ресурстарды жана товарларды сатуу, сатып алуу процесссинде сатуучулар жана сатып алуучулардын ортосундагы теңтайлашуу.

Б

БАА ТҮЗҮҮ СИСТЕМАСЫ – бул чектелген ресурстарды бөлүштүрүү максатында пайдалана турган баалар. Базарда сатып алуучулар жана сатуучулар алмашкан учурда, алар товарлардын, кызмат көрсөтүүлөрдүн жана ресурстардын баасын аныкташат.

БААЛУУ КАГАЗДАР – аларды сатып алгандар фирманын менчик ээси экендиги же болбосо фирманын, жеке менчик тараптын же мамлекеттин кредитору болуп саналарын күбөлөндүргөн документ.

БААЛУУ КАГАЗДЫН НОМИНАЛДУУ НАРКЫ (НОМИНАЛ) – анда көрсөтүлгөн нарк. Акциянын номиналдуу наркы анын курсу менен кескин айырмаланып турушу мүмкүн.

БААНЫ КАБЫЛ АЛГАН САТУУЧУЛАР – базарда түзүлгөн бааны кабыл алышат жана андан кийин, максималдуу пайда алуу үчүн бул баада кантип жана канча товар жана тейлөө кызматын өндүрүү керектигин чечишет.

БАЖЫ БИРИМДИГИ – катышкан өлкөлөр үчүн эркин соода режимин аныктоочу жана бажы биримдигинин мүчөсү болуп саналбаган өлкөлөрдөн импортко бирдиктөө бажы тарифтерин белгилөөчү уюм.

БАЖЫ ТАРИФИ – бул импортко салынган салык.

БАЗАР – мында адамдар бири-бири менен айырбаштоо жүргүзгөн механизм.

БАЗАР БААСЫ – бул, керектөөчүлөр сатып алууну, ал эми сатуучулар сатууну каалаган товардын санын салмактанып алынган баасы. Бул бааны ошондой эле, тең салмактык баа деп аташат.

БАЗАР СУНУШУ – бул аныкталган базарда, белгилүү мөөнөткө же белгиленген күнгө, жеке өндүрү-үчүлөрдүн (сатуучулардын) сунуштоосунун жыйынды суммасы.

БАЗАР ЭКОНОМИКАСЫ – өндүрүштү уюштуруунун жана багыттоонун негизги ыкмасы катары базарларда эркин айырбаштоону пайдаланат.

БАЗАРДЫК СУРОО-ТАЛАП – бул, айрым бир керектөөчүлөрдүн белгилүү бир базарда, белгилүү бир учурдагы бардык жеке суроо-талаптарынын суммасы.

БАНКТАР – салымдарды кабыл алып, заемдорду берип туруучу акча рыногундагы ортомчулар.

БАРТЕР – бул акчасыз эле товарларды жана кызматтарды алмашуу.

БЮДЖЕТТИК (ФИСКАЛДЫК) САЯСАТ – мамлекеттик чыгымдар жана кирешелерди өзгөртүү жолу менен жалпы суроо-талапка таасир этүү.

В

ВАЛЮТАНЫН КУРСУ – бир валюта бирдигинин башка валюта бирдиги менен эсептелген баасы.

Д

ДЕФЛЯЦИЯ – акча массасы кыскарып кеткендигине байланыштуу баалар төмөндөгөн процесс.

ДИВЕРСИФИКАЦИЯ – иштин чөйрөсүн же өндүрүлгөн продукциянын тизмегин кеңейтүү.

ДИВЕРСИФИКАЦИЯЛОО – тобокелдикти биздин аманаттарыбыздын баары бир жерде болбогондой бөлүштүрүүнү билдирет.

ДИВИДЕНД – пайданын акционерлерге жыл сайын бөлүштүрүлө турган бөлүгү. Дивиденд – компаниянын же ишкананын пайдасынын, компаниянын акцияларын кармоочу алуучу үлүшү. Кармоочуда акциялар канчалык көп болсо, акциянын ээлик кылуучусу (акционер)

компаниянын пайдасынын ошончолук чоң үлүшүн алышы мүмкүн, жана рента экономикалык түрткү берүү кызматын аткарат.

ДҮҢ КИРЕШЕ (ТҮШКӨН ПАЙДА) – сатылган товардын санын анын баасына көбөйткөндөгүгө барабар.

Ж

ЖАБЫК ИШКАНА – бул ишканада жумушка кирүүдөн мурда, профсоюз мүчөсү болуу талабы коюлат.

ЖАМААТТЫК (КОЛЛЕКТИВДИК) СҮЙЛӨШҮҮЛӨР – бул ишкананын жетекчилери жана профсоюз лидерлеринин ортосундагы сүйлөшүү процесси.

ЖАШЫРУУН СҮЙЛӨШҮҮ – бул базардагы өндүрүүчүлөрдүн ортосундагы, жалпы өндүрүүнү кыскартып, бааны жана пайданы өстүрүү максатында түзүлгөн сүйлөшүү же келишим.

ЖАШОО НАРКЫНЫН ИНДЕКСИ – адамдын же анын үй-бүлөсүнүн белгилүү деңгээлде жашай алышы үчүн зарыл болгон керектелүүчү товарлардын баасынын индекси.

ЖАШОО САПАТЫ – жашоо деңгээлинин экономикалык эмес көрсөткүчтөрүнүн жалпы жыйындысы: саламаттыкты сактоо жана билим берүү, кылмыштуулуктун деңгээли, айлана-чөйрөнүн абалы, товарлардын жана тейлөөнүн сапаты ж.б.у.с.

ЖЕР – жаратылыш ресурстарынан (жердин өзүнөн, суудан, абадан ж.у.с.) жана сырьёдон турган өндүрүш фактору.

ЖУМУШСУЗДАР – жумушу жок, бирок активдүү түрдө жумуш издеп жүргөн эмгекке жарамдуу курактагы адамдар.

ЖӨНӨКӨЙ АКЦИЯЛАР ЖАНА АРТЫКЧЫЛЫКТУУ АКЦИЯЛАР – корпорацияга ээлик кылуунун көрсөткүчү болуп саналат. Бирок жөнөкөй акциялар добуш берүүгө катышуу укугуна ээ болот, ал эми артыкчылыктуу акциялардын ээлик кылуучулары ал жоюлган учурда корпорациянын пайдасынын өлчөмүнө жана активдердеги үлүшүнө карабастан белгиленген дивиденддерди биринчи ала алат.

ЖЕКЕ МЕНЧИК – бул мамлекетке эмес, жеке жарандарга же ишканаларга тиешелүү капиталдык жана башка ресурстар.

ЖЕКЕ МЕНЧИК ЭЭЛИК КЫЛУУ – бул бизнести уюштуруунун түрү, анда бир адам ээлик кылуучу болуп саналат.

З

ЗАТТЫК КАПИТАЛ (ЖЕ ӨНДҮРҮШ КАРАЖАТТАРЫ) – өндүрүштү жүргүзүү үчүн адамдын эмгеги менен жаралган нерселердин бардыгы, мисалы, имараттар, курулуштар, станоктор, машиналар ж.ус.

И

ИМПОРТ – өлкөгө чет өлкөлөрдөн ташып келинүүчү товарлар жана тейлөө.

ИМПОРТТУК КВОТАЛАР – айрым товарлардын импорттолушуна коюлган сандык чектөөлөр.

ИНВЕСТИЦИЯ – имарат, жабдуулар сыяктуу заттык капиталды сатып алуу үчүн жумшалган узак мөөнөттүк сарптоолор.

ИНДИВИДУАЛДУУ (ЖЕКЕ МЕНЧИК) ФИРМА – ишаракетинин натыйжалары үчүн жоопкерчиликти толугу менен мойнуна алган жана түшкөн пайданы бүт бойдон өзү алууга укуктуу бир адамга таандык фирма.

ИННОВАЦИЯ – жаңылыктардын орун алышы: жаңы же жаңыртылган технологиялар, продукциялардын же кызмат көрсөтүүлөрдүн түрлөрү.

ИНФЛЯЦИЯ – акчанын сатып алуучулук күчү төмөндөп, баалар жогорулагандагы процесс.

ИНФРАСТРУКТУРА – жолдор, көпүрөлөр, электростанциялар жана электр өткөрүүчү линиялар, транспорт менен байланыштын айрым түрлөрү.

ИЧКИ ДҮҢ ПРОДУКТ – бул белгилүү бир убакыттын аралыгында өлкөнүн аймагында өндүрүлгөн товарлар менен көрсөтүлгөн кызматтардын баарынын суммардык наркы.

ИШКЕР – бул бизнестин жаңы продуктусун түзүү же аны жүргүзүүнүн мыкты ыкмасын иштеп чыгуу үчүн тобокелге барган адам.

ИШКЕРДИК – өз ишин уюштуруу жана жүргүзүү, бизнести башкаруу үчүн зарыл болгон элестүү, инновациялык ой жүгүртүү, тобокелдикке барууга чечкиндүүлүк жана менеджерлик жөндөмдүүлүк.

К

КАМСЫЗДАНДЫРУУ – зыяндан жана күтүлбөгөн жагдайлардын натыйжасында пайда болгон күтүлбөгөн чыгымдардан алдын ала коргойт.

КАПИТАЛДЫК РЕСУРСТАР – бул, адамдар товар өндүрүү жана кызмат көрсөтүү үчүн пайдалануучу имараттар, шаймандар жана техника.

КАПИТАЛДЫН ЭСЕБИ – өлкөгө капиталдын кириши менен чыгышын жана өлкөнүн валюта резервдеринин өзгөрүшүн камтыйт.

КАПИТАЛИЗМ – экономикасы рынок мамилелерине негизделген коом.

КВОТА – бул өлкөгө ташып келүүгө мүмкүн болгон товарлардын санын чектөө.

КЕРЕКТӨӨЧҮ – бул пайдалануу үчүн товарлар менен кызматтарды сатып алуучу адам.

КОНКУРЕНЦИЯ – ар түрдүү экономикалык агенттердин атаандашуусу, алардын кызыкчылыктарынын кагылышуусу.

КОРПОРАЦИЯ – бул менчик ээлери акционерлер башкаруучу бизнести уюштуруунун түрү, аны каржылоону акционерлер камсыз кылат. Бизде корпорациялар акционердик коомдор деп аталат.

КОШУМЧАЛАНГАН НАРК – өндүрүшчү жасап чыгарган продуктунун ага башка өндүрүшчүлөрдөн сатып алып сарптаган сырьё менен материалдардын наркын кемиткенден кийинки наркы.

КРЕДИТТИН БААСЫ – бул толук нарк, ал кредитти пайдаланган үчүн төлөнөт.

КЫЗМАТ КӨРСӨТҮҮЛӨР – бул колго кармап көрүүгө мүмкүн болбогон продукция; бул анын жардамы менен көзгө көрүнбөгөн нерсе – акы төлөп таксиге түшүү же автобус менен баруу, чач алдыруу, тиш дарылатуу, автомобилдерди оңдоо, фильмдерди редакторлоо, жаңы комбайндардын сырткы көрүнүшүн иштеп чыгуу (дизайн), компьютердик программаларды өркүндөтүү жана башкалар.

М

МАКРОЭКОНОМИКА – бүткүл экономикага мүнөздүү болгон, мисалы, экономикалык өсүү, экономикалык олку-солкулуктар, инфляция, жумушсуздук сыяктуу жалпы көрүнүштөрдү жана алардын себептерин изилдей турган илим.

МАКРОЭКОНОМИКАЛЫК ТЕҢ САЛМАКТУУЛУК – экономикада жалпы суроо-талап жалпы сунуштоого барабар болгон кырдаал.

МАМЛЕКЕТТИК БЮДЖЕТ – мамлекеттик чыгымдар менен кирешелердин бир жылдык планы.

МАМЛЕКЕТТИК БЮДЖЕТТИН ДЕФИЦИТИ – мамлекеттин чыгымдарынын анын кирешелеринен ашып кетиши.

МАРКЕТИНГ – бул товар өндүрүүнүн же кызмат көрсөтүүнүн жана сатып алуунун ортосундагы баардык ишмердүүлүк.

МЕНЕДЖМЕНТ (БАШКАРУУ) – өндүрүш жана даяр продукцияны сатуу процесстерин үзгүлтүксүз уюштуруу.

МИКРОЭКОНОМИКА – рынок жөнүндөгү илим. Товар рыногундагы суроо-талап, сунуштоо жана бааны, ошондой эле өндүрүш факторлорун, алардын катышуучуларынын: керектөөчүлөрдүн (үй чарбасын жүргүзүүчүлөрдүн), фирмалардын, мамлекеттин иш-аракеттерин изилдейт.

МОНОПОЛИЯ – бул базарга өз баасын таңуулаган жалгыз бир эле сатуучусу бар базар.

МОНОПОЛИЯЛЫК АТААНДАШТЫК – көптөгөн өзү сыяктуу, бирок товарлары же кызмат көрсөтүүлөрү окшобогон сатуучулары бар базар.

МОНОПСОНИЯ – бул бир гана сатып алуучу болгон базар.

Н

НАКТАЛАЙ АКЧА – кагаз акча (банкноттор жана казыналык билеттер) жана тыйындар.

НАТУРАЛДЫК ЧАРБА – чарбанын ар бир үй-бүлө өзүнө керектүүнүн баарын өзү өндүрүп, башкалар менен экономикалык жактан байланышпай жашаган түрү.

НОМИНАЛ – бул нарктын баштапкы чоңдугу.

НОМИНАЛДУУ КИРЕШЕ – ар бир жаран же анын үй-бүлөсү белгилүү бир мезгил аралыгында ала турган акча суммасы.

О

ОБЛИГАЦИЯ – фирманын же мамлекеттик казынанын карыз милдеттенмесин күбөлөндүргөн баалуу кагаз. Облигация сатып алган адам анын номиналдуу наркынын белгилүү пайызын үзгүлтүксүз алып турат. Ал эми белгиленген мөөнөт бүткөндөн кийин облигация күчүн жоготот, б.а. аны чыгаргандар кайра сатып алат. Облигация – бул корпорациянын же өкмөттүн кармоочунун алдындагы карыздык милдеттенмеси.

ОЛИГОПОЛИЯ – бул бир нече ири ишканалардын же фирмалардын үстөмдүк кылган базары.

Ө

ӨЗГӨРҮЛМӨ ЧЫГЫМДАР – өндүрүштүн көлөмүнө жараша өзгөрүп турушу мүмкүн.

ӨКҮЛ – кредиттик жөндөмдүүлүгү жакшы адам, ал эгерде кредит алуучу карызын өзү төлөй албаса, кредитти төлөп берүүгө кепилдик берет.

ӨНДҮРҮШ – адамдын экономикалык жыргалчылыктарды жаратуу максатында жаратылышка таасир этиши.

ӨНДҮРҮШ ПРОДУКТУСУ – өндүрүштүн натыйжасы.

ӨНДҮРҮШ ФАКТОРЛОРУ – өндүрүш процессинде пайдаланылуучу ресурстардын негизги топтору: жер, эмгек, капитал.

ӨНДҮРҮШ ЧЫГЫМДАРЫ – өндүрүшчүнүн өндүрүш факторлорун сатып алып иштетүүгө иш жүзүндө сарптаган чыгымдары.

ӨНДҮРҮМДҮҮЛҮК – бул чыгымдардын – убакыттын, жумушчулардын, капиталдык ресурстардын ж.б. бирдигине эсептелген товарлар менен кызмат көрсөтүүлөрдүн көлөмү. өндүрүмдүүлүк – ресурстарды натыйжалуу пайдаланууну баалоо ченеми

ӨНДҮРҮШ – бул керектөөлөрдү канааттандыруу максатында продукция өндүрүп чыгаруу же кызматтарды көрсөтүү боюнча максатка багытталган процесс.

ӨНӨР ЖАЙ СОЮЗУ – тажрыйбалуу чебер усталардан, ошондой эле белгилүү заводдун же өнөр жай тармагынын тажрыйбасы жок кызматчылардан түзүлөт.

П

ПАЙДА (ЖЕ НАКТА КИРЕШЕ) – дүң кирешенин чыгымдарды кемиткенден калган бөлүгү. Пайда – бул бизнести жүргүзүүдөгү чыгымдардын кемиткенден кийин калган, акча каражаты.

ПАЙЫЗ – бирөөнүн акчасын убактылуу пайдалангандыгы үчүн төлөй турган баа.

ПАТЕНТ – бул белгилүү мөөнөт аралыгында жаңы продуктыга (товарга же тейлөө кызматына) же идеяга жеке пайдаланууга берилген мыйзамдуу укук.

ПРОТЕКЦИОНИЗМ – импортко бажы салыгын салуу жана (же) квота коюу жолу менен ата мекендик өндүрүшчүлөрдү коргой турган тышкы соода саясаты.

ПРОФЕССИОНАЛДЫК СОЮЗДАР – кайсы бир адистиктеги кызматчылардын жумушка жалдоочулар менен болгон мамилесинде өз кызыкчылыктарын коргоо максатында түзүлгөн бирикмелер.

ПРОДУКЦИЯНЫ БӨЛҮШТҮРҮҮ – адамдардын ортосунда чектелүү болгон товарларды гана бөлүштүрүү.

Р

РЕАЛДУУ КИРЕШЕ – номиналдуу кирешени түзгөн акчага сатып алууга мүмкүн болгон товарлардын жана тейлөө кызматынын саны. Реалдуу кирешенин өсүшү номиналдуу кирешенин өсүшүн жашоо наркынын индексине бөлгөндөгүгө барабар.

РЕАЛДУУ УДП – туруктуу баалар менен эсептелген улуттук дүң продукция (УДП).

РЕСУРСТАР – товарларды өндүрүү жана кызматтарды көрсөтүү үчүн пайдаланылуучу негизги элементтер.

РЕСУРСТАР РЫНОКТОРУ – бул ресурстун ээлери жана өндүрүүчүлөрдүн ортосундагы эркин алмашуу. Өндүрүүчүлөр өз акчаларына керектөөчүлөрдүн ресурстарын сатып алышат.

С

САЛЫШТЫРМАЛУУ АРТЫКЧЫЛЫКТАР – бул өлкөнүн продукцияны кыйла төмөнкү альтернативдүү чыгымдар менен өндүрүү жөндөмдүүлүгү.

САТЫП АЛУУ – ЖӨНДӨМДҮҮЛҮК – акчанын наркы.

СООДА БЕЛГИСИ – аталыштын, белгинин, товардын идентификациясынын, тейлөө кызматынын же компаниянын атайын дизайны.

СООДА ТАРТЫШТЫГЫ – товарлар менен кызматтардын импортунун алардын экспортунан ашып кетиши.

СОЦИАЛИЗМ – өндүрүш каражаттарына коомдук менчик жана борбордоштурулган пландаштыруу менен башкаруу мүнөздүү болгон экономикалык система.

СТИМУЛ – ниеттенип аракеттенүүгө болгон себеп. Базар экономикасында пайда, процент (пайыз), кызмат акы.

СТРУКТУРАЛЫК ЖУМУШСУЗДУК – экономиканын структурасы өзгө-ргөндүгүнө байланыштуу жумушчулардын иштен бошотулушу же акы төлөнүүчү жумуш убактысынын кыскарылышы.

СУНУШ – өндүрүүчүнүн, белгилүү мөөнөттө же белгиленген күнгө, товарлардын жана кызмат көрсөтүүлөрдүн түрлөрүн өндүрүүнү жана мүмкүн болгон баада сатууну каалоосу.

СУНУШТОО ИЙКЕМДҮҮЛҮГҮ – товардын баасынын өзгөрүшү анын сунуштоо чоңдугуна канчалык таасир этерин өлчөөчү көрсөткүч. Сунуштоо ийкемдүүлүгү товардын сунуштоо чоңдугунун пайыздык өзгөрүшүнүн ушул товардын баасынын пайыздык өзгөрүшү менен болгон ара катышына барабар.

СУНУШТОО ИЙРИ СЫЗЫГЫ – товар сунуштоосунун чондугунун анын баасына көз карандылыгын көрсөткөн график.

СУНУШТОО МЫЙЗАМЫ – товардын баасы канчалык жогору болсо, анын сунуштоосу ошончолук көп болот; товардын баасы канчалык төмөн болсо, анын сунуштоосу ошончолук аз болот.

СУНУШТОО ЧОҢДУГУ – белгилүү бир мезгил аралыгында белгилүү бир баа менен сунуштаган товардын саны.

СУРОО-ТАЛАП – сатып алуучулар мүмкүн болуучу ыңгайлуу баада, белгилүү учурда жана белгилүү бир жерде сатып алууну каалашкан жана сатып алышы мүмкүн болгон белгилүү бир товардардын же кызмат көрсөтүүлөрдүн саны.

СУРОО-ТАЛАПТЫН БАА ИЙКЕМДҮҮЛҮГҮ – баа эффектисинин таасирин өлчөө, ал сатып алуучунун товарларды же кызмат көрсөтүүлөрдү сатып алуу ниетин чагылдырат.

СУРОО-ТАЛАП ИЙКЕМДҮҮЛҮГҮ – товардын баасынын өзгөрүшү ага болгон суроо-талаптын чоңдугуна канчалык таасир этерин өлчөөчү көрсөткүч, суроо-талап ийкемдүүлүгү товарга болгон суроо-талаптын чоңдугунун пайыздык өзгөрүшүнүн ушул товардын баасынын пайыздык өзгөрүшү менен болгон катышына барабар.

СУРОО-ТАЛАП ЧОҢДУГУ – белгилүү бир мезгил аралыгында белгилүү бир баада кардарлар сатып алууга даяр болгон товардын саны.

СЫЙЛЫК – эмгекте жетишкен ийгиликтерди баалоонун бир түрү.

СЫРЬЁ – өндүрүш процессинде кайра иштетилүүчү табигый материал.

Т

ТАБИГЫЙ РЕСУРСТАР – бул жаратылыш тартуулаган байлыктар.

ТАРТЫШТЫК – сатып алуучулар сатып алууга ниеттенген, ал эми өндүрүүчүлөр белгилүү бир баада сатууну каалаган товардын санынын ортосунда келип чыккан айырма.

ТЕҢ САЛМАКТУУ БАА – товарга болгон суроо-талаптын чоңдугу анын сунуштоосунун чоңдугуна барабар келгендеги рынок баасы. Ал суроо-талап менен сунуштоо ийри сызыгы кесилишкен чекитте жайгашкан.

ТОВАР – алмаштыруу үчүн өндүрүлгөн продукту.

ТОВАРЛАР – бул көз менен көрүп, кол менен кармаган, кармап көрүүгө боло турган, ишканалар тарабынан өндүрүлүүчү калем, калемсап, дептер, футболка, кроссовка, компьютер, трактор же кесме сыяктуу продукциялар.

ТОВАРЛАР ЖАНА КЫЗМАТ КӨРСӨТҮҮ БАЗАРЛАРЫ – бул керектөөчүлөрдүн жана өндүрүүчүлөрдүн эркин алмашуусу. Керектөөчүлөр акчаларына ишканалар өндүргөн товарларды жана кызмат көрсөтүүлөрдү сатып алышат.

ТОВАРДЫН БААСЫ – товарды сатканда алууга мүмкүн болгон акчанын саны.

ТОВАРДЫ ДИФФЕРЕНЦИАЦИЯЛОО – бул товарды (же тейлөө кызматын) жалгыз өзү сыяктууга айландыруу процесси. Товардын

жиктелип бөлүнүшү бул товарды же тейлөө кызматын өзгөчөлөнтүп бөлүү жана башкалардан өзгөчөлүү жасоо максатын көздөйт.

ТОЛУКТАГЫЧ ТОВАРЛАР – аларга болгон суроо-талап бир убакытта жогорулай турган товарлар (мисалы, лыжа жана спорттук кийим).

ТОЛУКТООЧУ ТОВАРЛАР – ар дайым бирге колдонулган товарлар, мисалы, машина жана бензин, шам менен ширенке, тиш жуучу паста щёткасы менен.

У

УЛУТТУК КИРЕШЕ – калктын бир жылдын ичинде ала турган бардык түрдөгү кирешелеринин суммасы. УНПтан кыйыр салыктарды кемиткендегиге барабар.

Ү

ҮЙ-ЧАРБАСЫ – бул өлкөнүн бүт жарандары. Алардын төмөнкү экономикалык функциялары болот.

Ф

ФИНАНСЫ БАЗАРЛАРЫ – акчаны жана кредиттерди убактылуу пайдаланууга акы төлөөгө даяр карыз алуучулар менен инвестициялоо же убактылуу пайдалануу үчүн берүүгө бүт каражаттары бар кредит берүүчүлөрдүн ортосундагы акча каражаттарын алмашууну жөнгө салат.

ФИНАНСЫ КАПИТАЛЫ – келечекте өз ээсине киреше алып келүүгө тийиш болгон заттык капиталды сатып алууга сарпталган же сарптала турган акча.

ФИРМАНЫН БААСЫ – ушул фирманын бардык акцияларынын баасы.

ФОНД БИРЖАСЫ – акция жана башка баалуу кагаздар менен соода жүргүзүлө турган атайын жай.

ФРИКЦИЯЛЫК ЖУМУШСУЗДУК – өз адистиги боюнча жумуш издөөгө байланышкан, адатта жекече (билим алууга, кесибин же жашаган жерин которууга байланыштуу) себептерден улам келип чыгуучу убактылуу жумушсуздук.

Ц

ЦИКЛДУУ ЖУМУШСУЗДУК – экономикалык төмөндөөдөн улам келип чыгуучу жумушсуздук.

Ч

ЧЕКТЕЛГЕНДИК – бардык керектөөлөрдү канааттандыруунун мүмкүн эместиги.

ЧЫГЫМДАР ИНФЛЯЦИЯСЫ – товар чыгарууда жана тейлөө кызматын көрсөтүүдө пайдалануучу өндүрүш факторлорунун кымбатташына байланыштуу ушул товарлар менен тейлөө кызматынын баасынын өсүшү.

Ш

ШЕРИКТИК – бизнес уюштуруунун түрү, анда ишканага бир нече адам (эки же андан көп) ээлик кылат.

Э

ЭКОНОМИКА – чектелген ресурстар шартында өндүрүшкө катышкан жана өздөрүнө керектүү товарларды жана кызматтарды алуу максатында бири-бири менен айырбаштоо жүргүзгөн адамдардын мамилеси жөнүндөгү илим.

ЭКОНОМИКАЛЫК ЖОГОРУЛОО – өндүрүштүн өсүү мезгили.

ЭКОНОМИКАЛЫК ИНДИКАТОРЛОР – убакыттын ушул мезгилиндеги же белгилүү бир мезгилдин аралыгындагы өлкөнүн экономикасынын абалын мүнөздөгөн көрсөткүчтөр.

ЭКОНОМИКАЛЫК ИННОВАЦИЯ – реалдык сектордун, ишмердик каржылык, төлөмдүк, бухгалтердик чөйрөлөрүн жакшыртуу менен байланышкан инновация.

ЭКОНОМИКАЛЫК ИНТЕГРАЦИЯ – эмгектин эл аралык бөлүнүшүнүн жана түздөн түз инвестициялардын негизинде бир нече өлкөлөрдүн ортосундагы экономикалык байланыштардын чыңдалышы жана бул өлкөлөрдүн өз ара макулдашылган макроэкономикалык саясатты жүргүзүшү.

ЭКОНОМИКАЛЫК СИСТЕМА – эмгектин бөлүнүш шарттарында өндүрүшчүлөрдүн иш-аракеттерин макулдаштыруунун жолу. Экономикалык система – бул эмне, кандай жана ким деген экономиканын негизги суроолоруна өздөрүнүн жоопторун иштеп чыгуунун натыйжасы болуп саналган система.

ЭКСПОРТТУК СУБСИДИЯ – бул экспортчуларга өз өлкөсүнө караганда товарларын чет өлкөлөрдө кыйла төмөн бааларда сатууга мүмкүндүк берүүчү өкмөттүк төлөмдөр.

ЭКОНОМИКАНЫН МАМЛЕКЕТТИК СЕКТОРУ – мамлекетке таандык экономикалык тармактар жана айрым ишканалар.

ЭКОНОМИКАЛЫК ТӨМӨНДӨӨ (КРИЗИС) – өндүрүш кыскарган мезгил.

ЭКОНОМИКАНЫН ӨСҮҮ ТЕМПИ – белгилүү бир өлкөнүн экономикасы канчалык тездикте өсүп жаткандыгын аныктоого мүмкүндүк берген көрсөткүч. Ал адатта реалдуу УДПтун бир жылдык өсүш темпи катары эсептеп чыгарылат.

ЭКОНОМИКАНЫН СТРУКТУРАСЫ – экономикадагы ар кандай тармактардын, кесиптердин жана географиялык аймактардын салыштырма салмагы.

ЭКОНОМИКАЛЫК ЦИКЛ ЖЕ ИШКЕРДИК АКТИВДҮҮЛҮК ЦИКЛИ – бул экономикадагы жогорулоолор менен төмөндөөлөрдүн кезектүүлүгү (жалпы ишкердиктин мезгил-мезгили менен олку-солкулугу).

ЭКСПОРТ – өлкө башка өлкөгө чыгарып саткан товарлар жана тейлөө кызматы.

ЭМБАРГО – кайсы бир өлкөгө товар сатууга тыюу салынышы.

ЭМГЕК – бардык кызматчылардын кызматынан турган өндүрүш фактору.

ЭМГЕК ӨНДҮРҮМДҮҮЛҮГҮ – эмгек ресурстары белгилүү бир убакыттын ичинде өндүрүшү мүмкүн болгон товарлардын жана кызмат көрсөтүүлөрдүн көлөмү.

ПАЙДАЛАНЫЛГАН АДАБИЯТТАР:

1. Экономика. Энциклопедиялык окуу куралы. Б., 2003.
2. **Автономов В.С., Голдстин Э.** «Экономика: мектеп окуучулары үчүн» Б., 1996.
3. **Мусакожоев Ш.М.** – «Экономика Кыргызской Республики». Учебное пособие. Б., 2000.
4. Кыргыз тарыхы. Энциклопедия. Б., 2003.
5. Кыргыз Республикасынын социалдык-экономикалык абалы. Январь. Кыргыз Республикасынын Улуттук статистика комитети. Б., 2003.
6. Кыргызстан цифраларда. Официалдуу басма. Кыргыз Республикасынын Улуттук статистика комитети. Б., 2007.
7. «Колдонулуучу экономика». Б., 1998.
8. Кыргыз Республикасын 2010-жылга чейин өнүктүрүүнүн комплекстүү негизи. Б., 2001.
9. **Музурупканов А.Ш.** «Базар экономикасын үйрөнүүчүлөргө жардам» терминдер сөздүгү. Б., 1994.
10. «Борбордук банк жана накталай акча жүгүртү» маалыматтык-усулдук китепче. Б., 2003.
11. «Экономиканын негиздери» JA экономикасы. Б., 2004.
12. **Мейманов К., Токтогулов А., Айкеев Д.** «Рыноктук экономика теориясынын негиздери». Б., 1994.
13. «Окутуунун интерактивдүү усулдары жана классты башкаруу» КБА. Б., 2004.
14. **Мусакожоев Ш.М.** «Введение в экономику. Учебник для студентов и аспирантов экономических вузов» Б., 2009.

КЫСКАРТУУЛАР

б.а. – башкача айтканда
ж.б. – жана башка
ж.б.у.с. – жана башка ушу сыяктуу
о.э. – ошондой эле

ПРОГРАММА

9-КЛАСС

ЭКОНОМИКАГА КИРИШҮҮ

(жумасына 1 саат, жылына 34 саат)

КИРИШҮҮ.

I БӨЛҮМ. ЭКОНОМИКАНЫН МААНИСИ (8 СААТ)

1-ТЕМА. Экономика дегенибиз эмне?
Экономиканы окуп үйрөнүүнүн зарылчылыгы

Экономиканын аныктамалары. Конвергенттик коом. Экономикалык модель. Макроэкономика жана микроэкономика.

2-ТЕМА. Чектелгендик жана тандап алуу маселелери

Чектелгендик. Керектөөчүлөр. Тандап алуу проблемасы. Альтернативдүү
нарк.

3-ТЕМА. Өндүрүш ресурстары жана факторлору.
Өндүрүштүк мүмкүнчүлүктүн чектери

Өндүрүш. Өндүрүш факторлору. Жаратылыш ресурстары. Адам ресурстары. Капитал. Ишкердүүлүк. Өндүрүштүк мүмкүнчүлүктүн ийри сызыгы.

4-ТЕМА. Экономиканын негизги маселелери жана алардын чечилиши

Экономиканын негизги маселеси. «Эмне?», «Кандай?» жана «Ким?» үчүн өндүрүү.

Кайталоо

II БӨЛҮМ. ЭКОНОМИКАЛЫК СИСТЕМА (10 СААТ)

5-ТЕМА. Экономикалык системанын маңызы,
анын негиздери жана типтери

Салттык экономика. Рынок экономикасы. Жеке менчик. Атаандаштык. Борборлошкон пландуу экономика. Аралаш (конвергенттик) экономика.

6-ТЕМА. Экономикалык системанын агенттери

Үй чарбасы. Фирма. Мамлекет (өкмөт). Алардын өз ара катнашы. Улуттук дүң продукт (УДП). Ички дүң продукт (ИДП).

7-ТЕМА. Кыргызстандын экономикалык
системасы жана анын максаты

Кыргызстандын экономикалык системасы. Элди жумуш менен камсыз кылуу. Экономикалык өсүш. Баанын туруктуулугу. Экономикалык коопсуздук. Теңдүүлүк. Натыйжалуулук.

8-ТЕМА. Кыргызстандын экономикалык
системасынын негизги принциптери

Экономикалык эркиндик. Эркин ишкердүүлүк. Эркин баа түзүү. Эркин атаандаштык. Өкмөттүн ролу.

Кайталоо

III БӨЛҮМ. ЭКОНОМИКАЛЫК ӨСҮШ МАСЕЛЕЛЕРИ (10 СААТ)

9-ТЕМА. Экономикалык өсүштүн факторлору жана типтери

Экстенсивдүү өсүш. Интенсивдүү өсүш. Аралаш (реалдуу) өсүш. Сунуш фактору. Суроо-талап фактору.

10-ТЕМА. Экономикалык өсүштүн циклдери. Кыргызстандын өткөөл мезгилинин экономикасы

Экономикалык өсүш. Экономикалык циклдин фазалары. Экономикалык өнүгүүнүн инновациялык потенциалы.

11-ТЕМА. Суроо-талап. Сунуш. Рыноктогу теңсалмактуулук

Суроо-талап. Суроо-талап мыйзамы. Суроо-талапка таасир берүүчү факторлор. Сунуш. Сунуштун мыйзамы. Сунушка таасир берүүчү факторлор. Рыноктук теңсалмактуулук. Теңсалмактуу баа.

12-ТЕМА. Эмгек рыногу. Жумушсуздук. Жер рыногу. Капитал рыногу

Эмгек рыногу. Жумушсуздук жана анын түрлөрү. Жумушсуздуктун деңгээли. Эмгек ресурстары. Жер рыногу жана анын функциялары. Капитал рыногу. Ссудалык капиталдар рыногу.

13-ТЕМА. Акча рыногу. Инфляция

Акчанын тарыхы. Акчанын эмиссиясы жана улуттук валютаны чыгаруу. Акчанын функциялары. Инфляция жана анын түрлөрү. Инфляциянын кесепеттери. Инфляцияга каршы иш-чаралар.

Кайталоо

IV БӨЛҮМ. ДҮЙНӨЛҮК ЖАНА КЫРГЫЗСТАНДАГЫ ЭКОНОМИКАЛЫК ОЙЧУЛДАРДЫН ТАРЫХЫНАН (6 СААТ)

14-ТЕМА. Байыркы экономикалык ойдун өкүлдөрү

Ксенофонт, Платон, Аристотель, Куран.

15-ТЕМА. XVI — XVII кылымдардагы экономикалык мектептер

Меркантелисттер, Физиократтар.

16-ТЕМА. Классикалык экономикалык теориянын өкүлдөрү

У. Петти, А. Смит, Д. Рикардо, К. Маркс.

17-ТЕМА. Экономикалык ойдун жаңы этабы

Ж. Кейнс, Р. Фриш, Я. Тинберген, П. Самуэльсон, С. Кузнец, Ж. Хикс, К. Эрроу, В. Леонтьев ж.б.

18-ТЕМА. Кыргызстандын экономисттери жана экономикалык өсүшкө салым кошкон инсандар

И. Раззаков, А. Сүйүнбаев, С. Бегалиев.

Жыйынтыктап кайталоо

Корутундулап текшерүү (тестирлөө)

МАЗМУНУ

КИРИШҮҮ ... 3
I бөлүм. ЭКОНОМИКАНЫН МААНИСИ ... **4**
§ 1. Экономика дегенибиз эмне? Экономиканы окуп үйрөнүүнүн зарылчылыгы ... 4
§ 2. Чектелгендик жана тандап алуу маселелери ... 9
§ 3. Өндүрүш ресурстары жана факторлору. Өндүрүштүн мүмкүнчүлүгүнүн чектери ... 11
§ 4. Экономиканын негизги маселелери жана алардын чечилиши ... 17
Жыйынтыктоо ... 19
II бөлүм. ЭКОНОМИКАЛЫК СИСТЕМА ... **21**
§ 5. Экономикалык системанын маңызы, анын негиздери жана типтери ... 21
§ 6. Экономикалык системанын агенттери: үй чарбасы, фирмалар жана Өкмөт. Алардын өз ара катнашы ... 25
§ 7. Кыргызстандын экономикалык системасы жана анын максаты ... 28
§ 8. Кыргызстандын экономикалык системасынын негизги принциптери ... 30
Жыйынтыктоо ... 38
III бөлүм. ЭКОНОМИКАЛЫК ӨСҮШ МАСЕЛЕЛЕРИ ... **40**
§ 9. Экономикалык өсүштүн факторлору жана типтери ... 40
§ 10. Экономикалык өсүштүн циклдери. Кыргызстандын өткөөл мезгилинин экономикасы ... 41
§ 11. Суроо-талап. Сунуш. Рыноктогу теңсалмактуулук ... 47
§ 12. Эмгек рыногу. Жумушсуздук. Жер рыногу. Капитал рыногу ... 51
§ 13. Акча рыногу. Инфляция ... 58
Жыйынтыктоо ... 65
IV бөлүм. ДҮЙНӨЛҮК ЖАНА КЫРГЫЗСТАНДАГЫ ЭКОНОМИКАЛЫК ОЙЧУЛДАР ТАРЫХЫНАН ... **69**
§ 14. Байыркы экономикалык ойдун өкүлдөрү (Ксенофонт, Платон, Аристотель, Куран) ... 69
§ 15. XVI — XVII кылымдардагы экономикалык мектептер ... 70
§ 16. Классикалык экономикалык теориянын өкүлдөрү (У.Петти, А.Смит, Д.Рикардо, К.Маркс) ... 70
§ 17. Экономикалык ойдун жаңы этабы (Ж. Кейнс, Нобель сыйлыгына татыган экономист окумуштуулар) ... 74
§ 18. Кыргызстандын алгачкы экономисттери жана экономикалык өсүшкө салым кошкон инсандар ... 90
Кошумча окуу ... 94
Жыйынтыктоо тести ... 104
ЭКОНОМИКА ТЕРМИНДЕРИНИН СӨЗДҮГҮ ... **108**
Пайдаланылган адабияттар: ... 122
Программа ... 123

МУСАКОЖОЕВ ШАЙЛОБЕК

(28.10.1937-ж. туулган, Базар-Турук, азыркы Мусакожо айылы) – экономист. Экономика илимдеринин доктору (1973), профессор (1984). Кыргыз Республиканын эмгек сиңирген экономисти (1995). 1959-ж. КМУнун экономика факультетин бүткөн. 1959-1961-жж. Борбордук статистика башкармасында иштеген. 1961-64-ж. Ленинграддагы Н.А.Вознесенский атындагы финансы-экономика институ-тунда аспирантурада окуп, 1964-ж. кандидаттык диссертациясын жактаган. 1964-74-ж. КМУнун экономика факультетинин деканы. 1974-76-ж. Кыргыз ССР мамлекеттик пландоо комитетинде бөлүм башчы, 1976-93-ж. анын Эсептөө борборунун директору, 1994-жылдан Кыргыз Республиканын экономика министрлигинин Экономика илимий-изилдөө институтунун директору, 2001-2005 жылдары Кыргыз Республикасынын өкмөтүнө караштуу «Инновация» Мамлекеттик борборунун Генералдык директору. Анын илимий эмгектери экономикалык маалыматтарды электрондук эсептеп чыгууда азыркы методдорду ж-а каражаттарды өндүрүшкө киргизүүгө арналган. Анын жетекчилиги м-н 1985-ж. Эсептөө борборунун жамааты планды эсептөөнүн автоматташтырылган системасынын эки кезегин ишке киргизген. “Кыргыз Респ-нын 2000-жылга чейинки экономикалык ж-а социалдык өнүгүү концепциясынын”, “Кыргыз Респ-нын өнөр жайлык саясатынын негизги багыттары”, энергетиканы, айыл чарбасын өнүктүрүү ж.б. маанилүү өкмөттүк иш-чаралардын жетекчиси жана авторлорунун бири. Ал уюштурган эл чарбасын башкаруудагы экономика-математикалык моделдерди колдонуу, индикативдик пландаштыруу маселелери б-ча илимий багыт үзүрлүү өнүгүүдө. Мусакожоев Шайлобек даярдаган “Кыргыз Республикасынын 2003-2005-жылдардагы Мамлекеттик инновациялык саясатынын концепциясы”, Өкмөттүн №319 токтому менен 29.05.2003-ж. бекитилген, ошондой эле “Кыргыз Республикасынын Улуттук инновациялык системасын түзүү жана өнүктүрүү боюнча 2010-2020-жылдардагы Мамлекеттик программасын” иштеп чыккан. 400 дөн ашык илимий эмгектин (а.и. 70 монография ж-а брошюра) автору. Анын жетекчилиги м-н экономика илиминин 36 кандидаты, 5 доктору даярдалган. Республиканын Эмгек даңкы китебине ысмы жазылган. Эл агартуу отличниги (1969). Кыргыз Республиканын инженердик академиясынын академиги (1996). Жаратылыш жана коом б-ча Россиядагы эл аралык илимдер академиясынын академиги (1997). Кыргыз Республикасынын ишкерчилик академиясынын корреспондент-мүчөсү (2005). “Даңк” медалы менен (2007) сыйланган.

АДЖИМИДИНОВ НАЗАРБЕК БАЙЖИГИТОВИЧ

(Чүй облусунун Кемин районунун Самансур айылында 1951-ж.т.) – 1970-ж. Орловка орто мектебин бүтүргөндөн кийин Ташкенттеги жеңил өнөр жай институтуна өтүп, аны 1975-ж. ийгиликтүү бүтүргөн. Ошол эле жылы жолдомо менен Фрунзедеги бут кийим бирикмесине келип, өндүрүш мастеринен генералдык директордун орун басарына чейин эмгектенген. 1982-84-ж. Белорусиянын Минск шаарындагы мамлекеттик Эл чарба институтунда экономика факультетинен билим алган. 1989-92-ж. жеңил өнөр жай министрлигинде иштеген. 1992-97-ж. Бишкектеги А.Каниметов атындагы №1-гимназия-интернатта экономика курсу боюнча мугалим болуп иштейт. Үзүрлүү эмгеги үчүн Билим берүү министрлигинин, Бишкек мэриясынын билим берүү башкармасынын жана 1-май райондук билим берүү борборунун Ардак грамоталарына жана сыйлыктарга татыган.

Окуу китеби

МУСАКОЖОЕВ Шайлобек,
АДЖИМИДИНОВ Назарбек Байжигитович

ЭКОНОМИКАГА КИРИШҮҮ

Жалпы билим берүүчү орто мектептин
9 классы үчүн окуу китеби

Биринчи басылышы

Редактору Шейшеналиев Ж.
Сүрөтчүсү Очкина Л.
Корректору Узакова А.
Техн. редактору Балингер Ю.
Көркөм редактору Ким Ю. А.
Компьютердик калыпка салуучу Болотникова Л.

Версткага 05.08.09. берилди.
Басууга 07.08.09. кол коюлду.
Кагаз форматы 60x84/16. Көлөмү 8,0 б.т.
Заказ № К 0906001 Нускасы 65500
«Aditi» басма борбору
720020 Бишкек ш., Огонбаев көчөсү, 222

"Continent Print" ЖЧКсында басылды.
720054 Бишкек ш., Интергельпо көчөсү, 1.
тел.: (0312) 65 55 56
e-mail: postmaster@continent.kg